Németh István

A nemzetiszocialista külpolitika (1933–1945)



GROTIUS E-KÖNYVTÁR / 58

2013

Sorozatszerkesztő
Horváth Jenő

A kötet szerzői jogvédelem alatt áll. Annak teljes vagy részleges másolása, papír alapú vagy elektronikus felhasználása csak a szerző és a kiadó előzetes írásbeli engedélyével lehetséges.

© Németh István

© www.grotius.hu

Tartalomjegyzék

A nemzetiszocialista külpolitika revízió és expanzió között (1933–1945) / 4
A külpolitikai elszigeteltség évei (1933–1935) / 4
A háború előkészítése. A német külpolitika a revízió és expanzió között (1936–1939) / 9
Nemzetiszocialista Délkelet–Európa-tervek (1933–1939) /21
Hitler külpolitikája és háborúja (1939–1942) / 23
A „végső győzelem" reményei a „totális háborúban" (1943–1945) / 29
Németország Európa-tervei a második világháború alatt (1939–1945) / 31
Irodalom /42
Időrendi áttekintés / 49

A nemzetiszocialista külpolitika revízió és expanzió között (1933–1939)

A külpolitikai elszigeteltség évei (1933–1935)

1933. január 30-a után a Hitler-kormány külpolitikai tevékenysége a weimari kormányok revíziós követeléseihez kapcsolódott, céljaiban és módszereiben ugyanakkor teljesen eltávolodott attól. A Brüning-, Papen- és Schleicher-kormány külpolitikája a porosz-német külpolitikában közbülső, sajátos helyet foglalt el, amely Stresemann nemzeti meghatározottságú, erősen külgazdasági és békés orientációjú politikája és Hitler faji gyökerű, expanzív és háborút tervező politikája között húzódott. Mivel a konzervatív von Neurath külügyminiszter 1933. január 30-a után továbbra a külügyminisztérium élén maradt, akaratlanul nehezítette a revíziós nagyhatalmi és a nemzetiszocializmus hódító és faji politikája közötti különbség felismerését. A külügyi



Konstantin von Neurath (1873–1956)

tisztviselők részben továbbra is önálló irányvonalat követtek, mégis beláthatatlan következményekkel járt, hogy zömében egyetértettek a hitleri külpolitika revíziós céljaival, attól markánsan nem különültek el, s a diktátor az alapvető kérdésekben – a Szovjetunióval és Lengyelországgal szemben – korán kézbe vehette a kormányrudat.[1]

A nemzetiszocialista külpolitika új hangsúlyai már 1933. február 3-án kirajzolódtak, amikor Hitler a Reichswehr rangidős tisztjeinek kifejtette, hogy a birodalom külpolitikai célja *„új keleti élettér meghódítása Keleten”* és azok *„kíméletlen germanizálása”.*

A külpolitikai alternatívával összecsengett Hjalmar Schachtnak a német nép ún. *tér-kérdésével* összefüggő elképzelése, amely a birodalom bel- és külügyi, szociális és nemzeti problémáit külgazdasági offenzívával tervezte megoldani. Hitler támogatta Schacht elképzeléseit, és addig engedte érvényesülni, amíg beleillett politikai terveibe, főleg a fegyverkezést és az ahhoz szükséges deviza-kitermelést illetően. A német bel- és külgazdasági politika gazdasági terjeszkedési lehetőségeire támaszkodó látszatalternatíva azt is szolgálta, hogy hallgatóságát a háborús szándékok mellett biztosítsa állítólagos békecéljairól, amelyet kormányra lépéskor, majd a Mussolini által beterjesztett négyhatalmi paktumjavaslat kapcsán 1933. március 23-i Reichstag-beszédében, különösen pedig május 17-i nagy *„békebeszédében”* az egész világ előtt hangsúlyozott. Ebben kapcsolódott a *Mein Kampf*-ban és a *Második könyv*ben javasolt kül- és fajpolitikai programhoz, a beszéd általános perspektívája pedig a *Pax Germanica*-ra irányult.

Az antiszemitizmus, az antibolsevizmus és az élettér-elmélet világnézeti hajtóerőire építve a Szovjetuniót a Német Birodalom hatalompolitikai és ideológiai ellenségének állította be. A Szovjetunió ellen tervezett háború megsemmisíti a bolsevizmust, megoldja a *„zsidókérdést”,* és biztosítja a német népnek szükséges *„életteret”.* A „nem-



Hitler beszéde 1933. március 23-án a Reichstagban

[1] Hildebrand, Klaus: *Das Dritte Reich.* 4. Auflage. R. Oldenbourg Verlag, München, 1991. 15.

zeti koncentrációs" kormány konzervatív partnereitől eltérően Hitler nem elégedett meg az 1914-es határok visszaszerzésével és az európai német nagyhatalom restaurációjával. Arra törekedett, hogy szakaszos revízióval megszerezze Kelet- és Délkelet-Európát, majd a Szovjetunió meghódítása után az európai kontinentális impérium élére kerüljön, amelyben az addig hegemón Franciaországot legyőzte, vagy pedig a gyengébb partner szerepébe kényszerítette.[2]

Másodrendű perspektívaként már az 1920-as években megfogalmazta, hogy a német nép Európa élén a jövő generációiban képes lesz arra, hogy szembeszálljon az általa nagyra becsült Egyesült Államokkal, és a tengerentúlon világ- és flottahatalomként jelenjen meg. Ennek érdekében a Szovjetunió elleni hódító terveiben központi helyet szánt a Nagy-Britanniával kötött szövetségnek. Ideológiai és hatalompolitikai megfontolásból Angliát alkalmas partnernek tekintette külpolitikája és háborúja számára. Úgy vélte, hogy a Nagy-Britannia gazdasági, katonapolitikai és ideológiai nagyhatalmi pozícióját veszélyeztető szárnyhatalmak – az Egyesült Államok és a Szovjetunió – miatt Anglia feladja hagyományos európai egyensúlypolitikáját, jóváhagyja a kölcsönös befolyási övezetekre tett javaslatát, és sikerül megnyernie a Németországgal való szövetségnek. A Német Birodalom szabad kezet kapna Közép- és Kelet-Európában, Anglia pedig zavartalanul kiépíti világhatalmát. Az Angliával való együttműködés szándéka ekkor még megelőzte az Olaszország iránti közeledést. Annak eszméjét már a *„hatalommegragadás"* előtt kifejtette angol látogatóinak, s 1933. január 30-a után kezdetben nem a hagyományos módon, hanem közvetlen munkatársai révén kívánta rendezni az ügyet. Először ugyan meghiúsult Ribbentrop és Rosenberg nem hivatalos angliai küldetése, de a brit diplomáciában akadtak olyanok, akik érthetőnek és jogosnak tartották Németország revíziós törekvéseit. Hitler Angliát bilaterális egyezménnyel kívánta magához kötni, hogy háborút indíthasson a Szovjetunió ellen. A britek pedig azt tervezték, hogy Németországot a revíziós követelések iránti közeledéssel nemzetközileg kötelező megállapodásokra szoríthatják, s biztosítják Európa békéjét. A britek iránti bizalomban Hitler azonban a számára fontos felfegyverzést tolta előtérbe, miközben – részben konzervatív kormánypartnerei nyomására – 1933. október 14-én végleg elhagyta a leszerelési konferenciát és kilépett a Népszövetségből, s így megszabadult a felfegyverzés gátjaitól. A folyamat 1935. március 16-án zárult le, amikor felmondta a versailles-i szerződés katonai határozatait, és Németországban ismét bevezette az általános hadkötelezettséget.[3]

A nemzetiszocialista külpolitika kezdeti szakaszában a kormány konzervatív tagjaival együtt arra törekedett, hogy elkerüljék az ország elszigetelődését, és szövetségest szerezzenek. Japán 1931. évi kínai támadása után pedig támogatta az államrendszereket megrázó mozgalmakat, amelyeket saját maga számára igyekezett felhasználni. Megkísérelt közeledni Olaszországhoz is, de ekkor még nem járt sikerrel. Mussolini vonakodott az európai hatalmi egyensúlyban a mérleg nyelvét játszani a status quo hatalmak és a birodalom között. A *Mein Kampf*-fal ellentétben – amelyben Franciaország szétzúzását a keleti *„élettér"* feltételének jelölte meg – Nagy-Britannia

[2] Uo. 15–16.
[3] Uo. 16–17.

mellett Franciaországgal is jó viszonyt kezdeményezett. A Párizzsal kialakítandó korlátozott együttműködés szándéka szövetségi értékrendjében sohasem érte el a központi helyen álló Nagy-Britannia szintjét, de a Franciaországgal való együttműködést mégis elképzelhetőnek tartotta, mert csökkentette a veszélyt, hogy Franciaország kelet-európai szatellitjeivel a birodalom fölé kerekedhet. A békés együttműködés ajánlatával pedig csillapította a francia védelmi és ellenállási szándékot. Az 1930-as évek elején már nem becsülte annyira Franciaország hatalmát, mint korábban, amikor még előbb Franciaország legyőzését tervezte, hogy biztosítsa hátát a Szovjetunió ellen. A francia belpolitikai válság miatt abból indult ki, hogy – Angliával egyetértésben – a Franciaország elleni háború nélkül, sőt egyenesen Párizzsal egyetértésben támadhatja meg a Szovjetuniót. Ezután pedig Kelet-Európa uraként a kontinentális Európa többi államaival elismerteti a birodalom hegemóniáját. Külpolitikai elképzelésein *(„élettér”*-háború Keleten, a faji dogma, a kontinentális impérium létrehozása és később világhatalmi pozíció kiépítése) belül nagymérvű rugalmasságot alakított ki. Ebben az értelemben ratifikálta 1933. május 5-én az 1926. április 24-i berlini német–szovjet szerződés Brüning által 1931. június 24-én meghosszabbított okmányát, és 1933. július 20-án konkordátumot kötött a Vatikánnal. Ezzel biztosította a világnézetileg eltérő partnerek politikai együttműködését a birodalomban.

Rendszerének külpolitikai céljai 1934 elején már világosan kirajzolódtak. Ekkor olyan diplomáciai és politikai sakkhúzást hajtott végre, amely elkerülte fenyegető elszigetelődését, csökkentette a külpolitikai veszélyzónát, és fényt vetett új keleti politikájára. 1934. január 26-án Piłsudski marsallal szenzációként ható megnemtámadási *szerződést* írt alá, amellyel kifordította sarkából a német keleti politikát, amely a weimari korszakban – némiképp leegyszerűsítve – a Szovjetunióval együttműködve lengyelellenes politikát jelentett. A paktum hozzásegítette ahhoz, hogy áttörje a birodalom francia bekerítettségét, és meghiúsítsa Franciaország és kelet-európai antantpartnere, Lengyelország esetleges támadását. Döntését konzervatív partnerei fejcsóválva és kritikával fogadták, mivel Lengyelországot továbbra is a német keleti igények ellenfelének tekintették. A diktátor ezzel a lépésével egyértelműen a Szovjetunió ellen irányuló, világnézeti motivációjú expanziós politikába kezdett.[4] Lengyel részről ugyan felismerték a német kormány hátsó szándékait, de Varsóban úgy érezték, hogy a franciák cserben hagyták őket, ezért némi vonakodás után elfogadták a német ajánlatot.

Az osztrák nemzetiszocialistákat a birodalom 1933 óta masszív propaganda és pénzügyi támogatásban részesítette. Az osztrák kormány tiltakozott a beavatkozás miatt; amelyhez Franciaország, Anglia és Olaszország is csatlakozott. Válaszul a náci rendszer már 1933 májusában utazási zárlatot rendelt el Ausztriába, amelyre csak 1000 márka illeték ellenében kerülhetett sor. Az intézkedésre Ausztria a vízumkényszer bevezetésével reagált, amellyel főleg a kishatárforgalomban átlépő osztrák és német nemzetiszocialistákat sújtotta. Azok pedig merénylethullámmal válaszoltak, s a tettesek most is Bajorországba menekültek.

[4] Uo. 18–19.

Az osztrák nemzetiszocialisták hasonló dilemma előtt álltak, mint Hitler 1923. november 9-én. Ismét nemzeti-konzervatív erők ellenezték hatalomra kerülésüket. Amikor Engelbert Dollfuβ kancellár a politikai baloldal elleni véres terrorral folytatta tekintélyelvű rendi államának kiépítését, a feszült belpolitikai helyzetben a nácik cselekvésre szánták el magukat. 1934. július 25-én meggyilkolták Dollfuβt. Puccskísérletük azonban meghiúsult Mussolini fenyegető magatartásán, amely meghátrálásra kényszerítette Hitlert. A német részvétel ugyan félreérthetetlen volt, de Hitler teljesen visszahúzódott az állami politika vonalára, s minden kapcsolatot megtagadott a pártakcióval. A szerencsétlen ügyet végül is Papen simította el, aki legszorosabb munkatársának kivégzése és alkancellári posztjának elvesztése ellenére hajlandó volt különleges nagykövetként Bécsbe utazni s ott – miként Rómában tette – eloszlatni a kétségeket.[5]

Nagy külpolitikai sikert jelentett az 1935. január 13-i Saar-vidéki népszavazás, amelyen a választók 91 százaléka a birodalomhoz tartozást választotta. A nemzetközi szerződések megsértésével 1935. március 16-án bevezették az általános hadkötelezettséget, és hivatalosan is megkezdték a légierő addig titokban folyó kiépítését. Az új Wehrmacht békeereje 36 hadosztályból és 550 ezer főből állt. Az eredmény stabilizálta a rendszert, s erősítette Hitlert, hogy az első kudarcok és tapasztalatok után megegyezzen az angolokkal. 1934 novemberében kijelentette a berlini brit követnek, hogy a brit flottafegyverkezés önkéntes korlátozása miatt a Német Birodalom hajlandó engedményt tenni. Nagy-Britannia elfogadta a javaslatot, mert kedvezőnek tűnt nemzeti érdekének, s elkerülhetőnek látszott az első világháború előtti időkhöz hasonló fegyverkezési verseny. A sajátos helyzetben Hitlernek sikerült eltávolítani Nagy-Britanniát a multilaterális szerződések elvétől, és bilaterális egyezményt kötött vele. A birodalom kötelezettséget vállalt, hogy csak a brit tengeri erők 35 százalékáig fegyverkezik, a tengeralattjáróknál pedig elfogadja a 100 : 45 arányt. Anglia előnye az ország globális fölénye miatt kézenfekvőnek tűnt. 1934-től hasonló egyezményt szorgalmaztak a légierőről is, de a javaslatra Hitler komolyan sohasem tért vissza. Az 1935. június 18-án megkötött angol-német flottaegyezmény a briteket szoros értelemben semmire sem kötelezte, Hitler és különmegbízottja, Ribbentrop azonban az egyes kudarcok ellenére tágabb érdekazonosság létrejöttében reménykedett.

A nemzetiszocialista Német Birodalom belpolitikai fejleményeit Nyugaton megvetéssel szemlélték, és az általános hadkötelezettség bevezetésére a nyugati hatalmak a teljesen hatástalan *„stresai front”* alakításával válaszoltak. Nagy-Britannia, Franciaország és Olaszország kormányfőinek 1935. április konferenciája elítélte a német lépést, és ellenezte a szerződések egyoldalú felbontását. A külföldi hatalmakat mindig azzal nyugtatták meg, hogy az új rendszer valamennyi lépését a diktátor és diplomáciájának békenyilatkozatai kísérték. A külügyminisztérium konzervatív hivatalnokai ezzel akaratlanul is sikerre vitték a *„grandiózus önjámborság stratégiáját”*. Egyik külpolitikai megfigyelő sem lehetett biztos abban, hogy a rendszer belpolitikájának faji elemei már a nemzetiszocialista külpolitika ideológiájára és a diktatúra mozgástörvényeire utalnak. A külügyminisztérium mellett működött az

[5] Benz, Wolfgang és mások: *Nationalsozialismus II. Führerstaat und Vernichtungskrieg.* Bundestentrale für politische Bildung. Heft 266, Bonn, 2000. April. 34.

Alfred Rosenberg vezette NSDAP Külpolitikai Hivatal (APA), az NSDAP Külföldi Szervezete (AO), *„Ribbentrop szolgálati helye”,* a népi német tanács; rövidesen pedig az SS szolgálati helyek és a propagandaminisztérium is önálló külpolitikát folytatott. Tevékenységük gyakran keresztezte egymást, részben kormányozhatatlan és provokációs jelleget öltött, miként az 1934. július 25-i bécsi nemzetiszocialista puccskísérlet során történt. E szervezetek azonban egyre inkább betagolódtak az általa irányított *„nagypolitikába”*.[6]

A háború előkészítése. A német külpolitika a revízió és expanzió között (1936–1939)

Az 1930-as években négy világpolitikai tényező támogatta Hitler kétségtelenül sikeres revíziós politikáját: 1. a kelet-ázsiai tartós válság, mivel 1931 szeptemberében Mandzsúriában Japán katonailag beavatkozott Kína ellen, majd 1937. júliusi támadása fegyveres összetűzéssé fajult Japán és Kína között. 2. A Földközi-tenger térségében Olaszország háborúja Abesszínia ellen (1935. október–1936. július) és valamennyi európai nagyhatalom részvételével zajló spanyol polgárháború (1936. július–1939. március), amely világméretű válsággócként a kelet-ázsiai és kontinentális európai színtér mellett a brit világhatalmi érdekekre is kihatott. 3. A harmincas évekre bebizonyosodott, hogy a párizsi békeszerződések problematikus és *„mesterséges”* jellege több konfliktust teremt a győztesek és vesztesek között. 4. Bizonyos ideig a Kelet-Ázsiában és a Földközi-tenger térségében jelentkező szovjet–brit ellentétek is kedveztek a német diktátor revíziós és expanziós politikájának. Ellentéteiket csak 1941-ben függesztették fel, s Hitler ellenük folytatott háborúja az ideológiai és hatalompolitikai riválisokat ideiglenesen partneri pozícióba kényszerítette.[7]

A feszültségek, válságok és háborúk szélárnyékában a nemzetiszocialista Német Birodalom célratörően és rugalmasan folytatta diktátorának programját, s 1936-tól kezdve kitört külpolitikai elszigeteltségéből. A Szovjetunió elleni stratégiájához elsősorban Nagy-Britanniát, majd annak vonakodása miatt Olaszországot és Japánt igyekezett megnyerni. Nagy-Britannia megnyeréséért a sikertelen udvarlás évei (1933–1935) után 1935–1937 között fenyegetésekkel próbálkozott. A Német Birodalom 1936. március 7-én felmondta a locarnói szerződést, majd május elején hivatalosan először követelt gyarmati revíziót. 1937 elejétől Hitler a szigetországgal szemben kétértelmű politikát követett, amelyet bizonyos értelemben még 1939. szeptember 3-a után is folytatott. Az angol szövetségen munkálkodva Ribbentrop tanácsára végül arra a meggyőződésre jutott, hogy politikai céljait Anglia *„mellett”,* illetve ellenére kell megvalósítania. Angliának a tengeri és gyarmati hatalom, Németországnak pedig a szárazföldi és hegemón hatalom szerepét szánta. Természetesnek tekintette, hogy Nagy-Britannia nem ellenzi a versailles-i szerződés revízióját s közép- és kelet-európai expanziós szándékait. A szövetségi politikája középpontjában álló Anglia barátságának megszerzését természetesen nem lehetett megvásárolni azzal, hogy a kontinentális és

[6] Hildebrand 1991: 19–20.
[7] Uo. 24.

kelet-európai térségben mozdulatlan marad. Aktív külpolitikája idején ezzel tesztelte a külpolitikai akcióira válaszoló brit lépéseket, akik hosszú ideig sötétben tapogatóztak tervei végcéljáról.

Simon brit külügyminiszter már 1935. márciusi berlini látogatásakor érzékeltette, hogy Nagy-Britannia hajlandó közeledni Németország közép- és kelet-európai követeléseihez. A nemzetközi politika új fejleményeit vetítette előre Mussolini 1936. januári kijelentése a római német nagykövetnek, miszerint Olaszország nem ellenzi, ha Ausztria a birodalom *„csatlósa"* lesz. Az 1936. július 11-i német-osztrák egyezménnyel[8] ugyan normalizálták Bécs és Berlin diplomáciai kapcsolatát, de az osztrák kormány a *„júliusi egyezmény"* nyilvános részében kötelezettséget vállalt, hogy *„Ausztria német államnak vallja magát".* A megállapodás bizalmas részében pedig kijelentette, hogy kész külpolitikáját *„a német kormány külpolitikája békés törekvéseinek figyelembevételével alakítani".* A folyamat Ausztria 1938. márciusi anschlussával zárult le.

Hitler az abesszin háborúban kettős játékot folytatott: erősítette a Ducét Etiópia elleni háborús lépéseiben, egyúttal pedig titokban fegyvereket szállított az abesszin négusnak az olaszok elleni harcához. Az afrikai konfliktus meghosszabbítására törekedve a két nyugati hatalom érdeklődését a földközi-tengeri és afrikai térségre terelte, s növelni igyekezett Mussolini gazdasági függőségét, és ezzel megnyerni magának Olaszországot.[9]

Az angolok érdektelenséget tanúsítottak a Rajna-vidék demilitarizált övezetének 1936. március 7-i megszállásakor, mivel a lépés valójában nem érintett angol világhatalmi érdeket. Franciaország bel- és katonapolitikai okokból bénultan reagált. Hitler az akcióval fontos revíziós célt ért el, amely növelte népszerűségét a lakosság között. Külpolitikáját egyre önállóbban alakította, amelynek szovjetellenes iránya és propagandája 1936-ban felerősödött.

Mivel Nagy-Britanniával nem jutott a remélt egyetértésre, Hitler a *Berlin–Róma-tengelyt*[10] (a kifejezést Mussolini 1936. november 1-jén használta először) s ideiglenes megoldásként az 1936. november 25-én Japánnal megkötött *Antikomintern paktumot*[11] választotta. A Japánhoz és Olaszországhoz való közeledésnek bizonyos fokig tartalékfunkciót szánt arra az esetre, ha Anglia nem szövetkezik Németországgal. A német Japán-politika Ribbentropnál egyfajta alternatív elképzelést jelentett Hitler programjával szemben, s kifejezetten angolellenes (és Egyesült Államok ellenes),

[8] Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918–1945.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1983. 383–386, Németh István (összeállította): *Németország nemzetközi szerződései 1918–1945. Dokumentumgyűjtemény.* Universitas Kiadó, Budapest, 1994.; Németh István: *Európa-tervek 1300–1945. Visszapillantás a jövőbe.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2001. 367–369., 110–111, Németh István: *Demokrácia és diktatúra Németországban 1918–1945. II. kötet. A „Harmadik Birodalom" (1933–1945) Összegzés és dokumentumok.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2007. 552–553.

[9] Hildebrand 1991: 26.

[10] A német–olasz közeledést és együttműködést a berchtesgadeni (berlini) jegyzőkönyvben (1936. október 25.) öntötték első ízben egyezményes formába. Lásd: Halmosy 1983: 401–405.; Németh 1994: 112–115, ill. Németh 2001: 369–371.

[11] Halmosy 1983: 406–411.; Németh 1994: 116–119.; Németh 2001: 371–374.

Japántól Spanyolországig terjedő kontinentális hatalomkoncentrációt tervezett. Hitler szovjetellenes és proangol politikájával ellentétben a realistább Ribbentrop – különösen 1938–1939-től – hosszú távon inkább a szovjet semlegesség megőrzésére és a német külpolitika angolellenes vonalára tette a hangsúlyt, függetlenül attól, hogy 1936–1938 között londoni német nagykövetként Hitler szellemében a Németország keleti politikája iránti angol megértést egyengette.

A diktátor kommunista- és szovjetellenes beállítottsága 1936. július 25-én Franco tábornok támogatásában is megnyilvánult. Döntését elsősorban az vezette, hogy Spanyolországban megakadályozza a francia népfrontkormányhoz hasonló fejleményeket, amelyek az országot inkább a Szovjetunióhoz, mintsem a Német Birodalomhoz közelítenék, s megfosztanák a biztos hátországtól a Szovjetunió elleni támadás esetén. Ideológiailag és hatalompolitikailag a spanyol polgárháborúba való német beavatkozás Szovjetunió-ellenes funkciót hordozott. Mussolini intervenciója pedig lehetőséget nyújtott, hogy a támogatására szoruló Olaszországot a birodalom oldalára vonja. Nagy-Britannia spanyolországi lépéseiből leszűrhette, hogy a nagy európai háború elkerülését tartja szem előtt, és Spanyolországban nem akadályozza Hitlert, Mussolinit, de Sztálint sem.[12]

1936 augusztus végén a *„négyéves”* terv emlékirata világosan megfogalmazta célját: *„A német hadseregnek négy év múlva bevethető, a német gazdaságnak négy év múlva pedig háborúra alkalmas állapotban kell lennie.”*[13] Mivel 1937 során világossá vált számára, hogy Anglia akadályozza terveit, és Franciaország egyre inkább brit függőségbe kerül, az év végén többé már nem zárta ki, hogy szükség esetén Anglia „mellett” vagy nélküle cselekszik, sőt a *„tartalékmegoldásnak”* tartogatott Berlin–Róma–Tokió háromszögnek angolellenes politikát kell folytatnia. A bizonyos fokig *„fordulópontnak”* tekinthető 1937. évben továbbra is kitartott az *„élettér”*-háború mellett, de az idő nyomására átgondolta szövetségpolitikai feltételeit, és kényszerűségből változtatott rajtuk. Előnyösnek tűnt számára a világpolitikai események felgyorsult dinamikája, amely nemcsak Európára korlátozódott. A tartós kelet-ázsiai konfliktusban 1937. október 18-án – külügyminisztériuma hagyományos vonalával ellenében – feladta Kína támogatását és a japán-kínai konfliktusban Japán támogatása mellett döntött.

A német külpolitikában egyre meghatározóbbá váltak a bolsevizmusellenesség, az *„élettér”*-hódítás és a német fajelmélet ideológiai motívumai. Ezeket 1937. november 23-i titkos beszédében a *„térproblémát”* megoldó *„fegyveres állam”* fontos feltételének tekintette. November 5-én pedig tervezett célját Közép-Kelet-Európa iránti terjeszkedésben határozta meg, s 1938-ban kilátásba helyezte Ausztria és Csehszlovákia lerohanását. A *„térkérdést”* 1943–1945-ig meg kell oldani – mondta –, mert Németország akkor éri el katonai hatalma csúcspontját.

1937. október 5-én Roosevelt chicagói ún. *„karantén-beszédében”* azonban figyelmeztette a revíziót hirdető államokat; a békeszerető államok összefogását

[12] Hildebrand 1991: 27–28.
[13] Uo. 28.

sürgetve, kilátásba helyezte a jogsértők kizárását a népek családjából. Ezzel megkísérelte demonstrálni az Egyesült Államok világpolitikai aktivizálódását.[14]

Hitler külpolitikájának kulcsát továbbra is Nagy-Britannia alkotta, s az országot nyomás alá helyezte. *„Mindent vagy semmit”* követelt: Angliával szövetségre, Keleten „szabad kézre” törekedett, de attól sem riadt vissza, hogy programját Nagy-Britannia ellenében valósítsa meg. A Chamberlain-kormány nem volt hajlandó szövetkezni vele és szótlanul tolerálni keleti terveit. Ezért növekedett Angliával szembeni bizalmatlansága, amelyet Ribbentrop 1937. decemberi jelentése is megerősített. A londoni német követ kilátástalannak minősítette az Angliával való együttműködést, s inkább a szigetország elleni front megnyitását javasolta. Hitler megingott szövetségi tervét politikai tartalékmegoldásokkal (Olaszország és Japán) helyettesítette; Nagy-Britanniához azonban később többször megkísérelt visszatérni. A gazdaság, a Wehrmacht és a külügyminisztérium soraiban 1937 végén lebonyolított személyi változásokkal megteremtette a közép-kelet-európai területi változások erőszakos megváltoztatásának belső feltételeit.[15]

A *„Harmadik Birodalom”* első külpolitikai csapása Ausztria ellen irányult, amellyel kétoldalú egyezményt kötött. Az osztrák nemzetiszocialisták aktivitása miatti feszült viszony szabályozására rendezett 1938. február 12-i Hitler–Schuschnigg találkozón német részről követelték az osztrák nemzetiszocialisták szabad tevékenységét, a náci Seyβ-Inquart biztonsági miniszteri kinevezését, általános amnesztiát, az osztrák kül- és gazdaságpolitika birodalomhoz igazítását, valamint a vezérkarok rendszeres konzultációit. Követelései végrehajtására három napot adott.

A nemzetiszocialista hatalomátvétel megakadályozására az osztrák kancellár az előremenekülést választotta. 1938. március 12-ére népszavazást írt ki, hogy a lakosság döntsön *„a szabad és német, független és szociális, keresztény és egyesült Ausztriáról”.* Hitler a választási előkészületek hiányosságaira hivatkozva a népszavazás visszavonását követelte. Göring és Ribbentrop katonai beavatkozást sürgetett. Mivel Wilhelm Miklas osztrák szövetségi elnök még vonakodott kinevezni Seyβ-Inquartot kancellárnak, az osztrák nemzetiszocialisták akcióba léptek és rövid idő alatt valamennyi fontos hivatalt elfoglaltak. Ennek ellenére március 11-én este Hitler kiadta a másnapi bevonulás parancsát. Egyidejűleg Göring megrendezte és nyilvánosságra hozta Seyβ-Inquart állítólagos segélykérő levelét, amelyet ő sohasem küldött el, sőt maga Seyβ-Inquart is ellenezte a német csapatok bevonulását. Az 1938. március 12-én bevonuló német csapatok szívélyes lakossági fogadtatása láttán azonban a diktátor megváltoztatta korábbi uniós tervét, s Ausztria teljes körű *„anschlussa”* mellett döntött.[16] A főleg Göring sürgetésére végrehajtott, s a kifelé irányuló propagandában a nemzeti önrendelkezési jog és népi elv megvalósításának feltüntetett akció mögött valójában hatalompolitikai, stratégiai és hadigazdasági célok húzódtak meg. Csehszlovákia déli szárnya védtelenül kiszolgáltatottá vált a következő német expanzió számára; az *„anschluss”* véglegesen megnyitotta a délkeletre vezető kaput és Bécsnek a Közép- és Kelet-Európa közötti hagyományos fogyasztói és pénzügyi közvetítő szerepével

[14] Uo. 29–30.
[15] Uo. 30.
[16] Benz 2000: 40.

erősítette *„Délkelet-Európa nagy gazdasági térségének”* gazdasági előkészítését, amelyet a *„Nagynémet gazdasági térség”* kiegészítésének szántak. A magánértékek kisajátítása révén 1,4 milliárd márkával nőttek a német arany- és devizatartalékok; fontos nyersanyagok (vasérc, ólom, cinkérc, fa, kőolaj, magnezit), kiépíthető vízierőművek, parlagon heverő ipari kapacitások, 600.000 munkanélküli hozott enyhülést a túlterhelt német gazdaságnak. Az osztrák hadsereg betagolása a nagynémet Wehrmachtba 60 ezer katonával és 1600 tiszttel gyarapította a német haderő létszámát.[17]

Rövidesen bebizonyosodott, hogy Nagy-Britannia nem bocsátkozik harcba, s Hitler Olaszországgal és Japánnal együtt meghatározza a világ eseményeit. Úgy tűnt, hogy az Egyesült Államok figyelme Japán előrenyomulása miatt Európából Kelet-Ázsiába helyeződött át.

Hitler e világpolitikai megfontolásokból már 1938. március végén elhatározta Csehszlovákia szétzúzását, amelyhez Csehszlovákia nemzetiségi problémáját és az egyes népcsoportok önrendelkezési jogának követelését használta fel. A Szudétanémet Párt vezetője, Konrad Henlein utasításait Berlinből kapta. Megállapodott Hitlerrel, hogy olyan maximális programot állít össze, amelyet a cseh kormány nem teljesíthet. A Szudétanémet Párt április 24-i karlsbadi programja e stratégia alapján a szudétanémetek önigazgatását, a cseh államalkotó néppel való teljes egyenjogúságát követelte, amely Berlin sugallatának megfelelően csak átmeneti szakaszt jelentett volna a csehszlovák állam teljes felbomlása irányában. A cseh kormány – nem utolsó sorban londoni és párizsi nyomásra – fokozatosan engedett Henleinnek, aki taktikai zsákutcába került, s nem maradt más választása, mint megszakítani a tárgyalásokat s várni az újabb alkalomra.

Hitler a *„Csehszlovákia belátható időn belül katonai akcióval szétzúzandó”,* s 1938. május 30-én kiadott utasításával lépéskényszerbe került. Ha Prága nem enged tovább, akkor csak a bizonytalan kimenetelű háború és a megkezdett operatív intézkedések félbeszakításának alternatívája maradt számára. A taktikai zsákutcából kikerülendő a nürnbergi pártkongresszuson Hitler a szudétanémeteknek *„szabad önrendelkezési jogot”* követelt.

Mivel a Szudéta-vidéken újabb nyugtalanságok történtek, a Közép-Európa iránt mindaddig inkább tartózkodó brit kormány közvetítőt küldött Prágába, hogy további tárgyalásokkal enyhítse a feszültséget. Szeptember 15-én még Chamberlain miniszterelnök is hajlandó volt Németországba repülni, hogy Hitlernek felajánlja a szudétanémet területek Németországhoz csatolását és ennek szükségességéről a francia kormányt is meggyőzze. Csehszlovákiának nem maradt más választása, mint meghajolni az ultimatív javaslat előtt, hogy ne legyen védtelenül kiszolgáltatva a német támadásnak. Hitlert meglepte az angolok erőszakmentességre épülő kompromisszumkészsége, amely *appeasement-politika* néven került be a történelembe. E politika mögött meghúzódó racionális és konzervatív számítások a letűnőben lévő világbirodalom sokrétű – gazdasági válságtól és birodalma túlzott mérvű – kötelezettségeitől szenvedő Nagy-Britannia nemzeti érdekei miatt a közép-

[17] Wendt, Bernd Jürgen: *Deutschland 1933–1945. Das „Dritte Reich”.* Handbuch zur Geschichte. Fackelträger, Hannover, 1995. 431–432.

európai béke legalábbis középtávú megőrzésére kényszerült. A Földközi-tenger környékén és a Távol-Keleten egyaránt defenzívába szorult. A revíziós hatalmak – Olaszország, Japán és Németország – fegyverkezési kihívásaira adandó válasz olyan pénzügyi megterhelést jelentett volna az országnak, amelyet az átfogó belső gazdasági és szociális modernizálás pillanatában nem engedhetett meg magának. Ráadásul az anyaország katonai jelenlétét az európai kontinensen a brit dóminiumok és az angol lakosság többsége egyaránt elutasította. Ezért mindent el kell követni, hogy a birodalom létét megkérdőjelező feszültségeket és konfliktusokat a tárgyalóasztalnál lehetőleg elkerüljék. Hitler azonban az angol magatartást a gyengeség jelének tartotta és növelte követeléseit. Nemcsak Varsót és Budapestet bátorította a Prága elleni területi követelések állításával, hanem szeptember 22-én Bad Godesbergben már a kiürítési határidő lerövidítésével és erőszak alkalmazásával fenyegette meg Chamberlaint. Hazárdjátékában majdnem túllőtt a célon, mert Franciaország és Csehszlovákia mozgósított és Nagy-Britannia támogatást ígért katonai konfliktus esetén, a Szovjetunióhoz hasonlóan. Hitler hét hadosztályt mozgósított, de nem adott támadási parancsot Csehszlovákia ellen.

Európa a háborús feszültség napjait élte. A birodalmon belül konzervatív politikusok és katonák (Hans Oster a katonai elhárításnál, Ludwig Beck tábornok, Carl Goerdeler lipcsei főpolgármester) ellenállása formálódott, akik az angol politikusokkal való kapcsolattartással igyekeztek szembeszállni Hitler agressziós külpolitikájával és hajlottak a konspirációra is.[18]

Amikor Chamberlain új kezdeményezést tett és a Szudéta-vidék kiürítési tervének átdolgozását javasolta, Mussolini közvetítésével 1938. szeptember 29–30-án, a béke megőrzésének utolsó pillanatában megtartották a müncheni konferenciát. A csehszlovák kormány részvétele nélkül és a Szovjetunió kizárásával Hitler, Mussolini, Chamberlain és Daladier megállapodott arról, hogy a Szudéta-vidék 50 százalék feletti német lakosú területeit Csehszlovákia 1938. október 1–10. között kiüríti. Vele egyidejűleg pedig német csapatok vonulnak be a területre. A német részről kidolgozott és Mussolini által beterjesztett javaslat a háborút elkerülni igyekvő német körök tervére épült. Ezek (a külügyminisztériumban Weizsäcker államtitkár és környezete, valamint Göring stábjában a „négyéves tervvel" foglalkozók) Hitlerrel ellentétben – aki katonai lépésekkel kívánta megteremteni a Szovjetunió elleni háború közép-európai feltételeit – inkább hagyományos nagyhatalmi politikával vélték biztosítani a Német Birodalom európai uralmát és kiegészítő gyarmati térségét, s a háborús megoldás elkerülése esetén Nagy-Britannia mérsékelt közeledésével számoltak. Csehszlovákiának feltételül szabták a Szudéta-vidék azonnali átadását a Német Birodalomnak, s további területi elcsatolásokat hagytak jóvá Magyarország és Lengyelország javára. A megmaradt csehszlovák állam létét a nagyhatalmak garantálták.[19] Csehszlovákia a kikényszerített amputációval nemcsak gazdasági és stratégiailag fontos területeket veszített el, hanem Szlovákia és Kárpát-Ukrajna ezt követő autonómia-nyilatkozatával megkezdődött belső felbomlása, amelyet Berlinből céltudatosan irányítottak, s amely belátható időn belül előre vetítette a csonka állam

[18] Benz 2000: 41–42.
[19] Hildebrand 1991: 34.

megszűnését. A Párizs és London által nyújtott határgaranciák világossá tették, hogy a cseh csonka állam gazdaságilag életképtelen és egyedül Rómától és Berlintől függ.[20]

Európa és a világ békéjét ezzel még egyszer megmentették, s az 1938. szeptember 30-án aláírt német–brit megnemtámadási és konzultációs nyilatkozat[21] megerősítette Chamberlaint abban a szilárd hitében, hogy Hitler végül is beleegyezik az *„általános és európai megállapodásba”,* s kielégíthető a *„gazdasági és gyarmati megbékítés”* ajánlatával. Ribbentrop és Nonnet francia külügyminiszter tárgyalásán azonban világossá vált, hogy Hitler kitartott szovjetellenes és a kelet-európai *„élettér”* megteremtésére irányuló tervei mellett. A német külügyminiszter kemény álláspontja nyomán az 1938. december 6-i német–francia megnemtámadási nyilatkozattal[22] a franciák szabad kezet biztosítottak a németeknek Kelet-Európában. A második világháború előestéjén így az európai és a német politika több tendenciája körvonalazódott:

1. A csehszlovák válság világosan jelezte Hitler háborús szándékát. Anglia semlegességében reménykedve az egyes európai lépcsőfokokat Szovjetunió elleni politikája feltételének tekintette. Franciaországgal is megkísérelt egyetértésre jutni, majd később ismét ignorálására gondolt, s az ország Kelet-Európa lerohanását megelőző támadását mérlegelte. Egyidejűleg előkészítette gyarmati, flotta- és fajpolitikai eszköztárát, és megvitatták *„programjának”* részleteit. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy Hitler kül- és fajpolitikai terve időben jelentősen összeszűkült. Az eredetileg hosszú távú tengerentúli világpolitikai tervek a negyvenes évek második felére sorolódtak előre. Az 1938. őszi események arra is rávilágítottak, hogy a német külpolitikában eltérő irányzatok léteztek, de összességében valamennyi Hitler *„programját”* támogatta.

2. Az európai nagyhatalmi politikát döntően befolyásolta, hogy a Szovjetunió nem vett részt a müncheni konferencián. Chamberlain angol miniszterelnök a világrendszer két szárnyhatalma, az Egyesült Államok és a Szovjetunió távoltartására törekedett a centrumnak tekintett európai eseményektől. Nagy-Britannia világhatalmi pozícióit az Egyesült Államok közvetlen gazdasági és birodalmi konkurencianyomásának távoltartásával igyekezett megőrizni. Egyúttal a Szovjetunió közép-európai terjeszkedésének is gátat kívánt vetni. Sztálin országa *„kiközösítését”* az 1934–1935 utáni *„kollektív biztonsági”* politika meghiúsulásának tekintette. Nyugtalanította a revízióra törekvő és a revízióellenes nyugati országok szovjetellenes együttműködése. Ezért a szovjet külpolitika korábban is mérlegelt új orientációját sürgette. Biztonsági igényéből Hitler Németországához közeledett a tőkés országok szovjetellenes *„egységfrontjának”* megakadályozása, s azok egymás közötti háborúba sodrása érdekében. Münchenben ezért akaratlanul is hozzájárultak az 1939. augusztus 23-i szovjet-német megnemtámadási szerződés aláírásához.

3. A müncheni konferencia határozataiból kitűnt, hogy Chamberlain és *„belső kabinetje”* semmiképpen sem változtat szisztematikus *„megbékítési”* politikáján, s nem hajlandó további területi engedményekre Közép- és Kelet-Európában. Sikeresen

[20] Benz 2000: 43.
[21] Halmosy 1983: 446–447, Németh 1994: 124.; Németh 2001: 377.
[22] Halmosy 1983: 447.; Németh 1994: 125.; Németh 2001: 377–378.

kezelte az 1938. szeptemberi fenyegető háborús veszélyt, és értelmezése szerint a Német Birodalom és Nagy-Britannia gyarmati, gazdasági és fegyverkezési problémáinak konfliktusmentes szabályozására törekedett.[23]

Felületesen szemlélve az 1938-as év meglepően pozitív mérleggel zárult Hitler számára. A Szudéta-vidék bekebelezésével a német gazdaság újabb fontos iparágakhoz, érclelőhelyekhez, barnaszén- és fatartalékokhoz jutott. A kvalifikált szudétanémet szakmunkás is a munkaerőhiánnyal küszködő német gazdaság nyeresége lett. A nyomásgyakorlás és az engedmények kombinációjával végrehajtott területszerzés nyomán a dunai térség és a Balkán államai még szorosabban igazodtak Németországhoz. A nagynémet gazdasági térség létrehozásának nemzetiszocialista célja újabb sikert könyvelhetett el. Hitler azonban elégedetlen volt: idegesítette a széles körben terjedő békevágy. Müncheni fél-sikerét közbülső játéknak tekintve már 1938–1939 fordulóján előkészületeket tett a fegyveres konfliktus kirobbantására. A német sajtó képviselőinek tartott 1938. november 10-i titkos beszédében radikális irányváltozást, a békepropaganda helyett a háború lélektani előkészítését sürgette. A háttérben megkezdődött a háborús helyzetre való felkészülés.

A politikai és gazdasági vezetés kalkulációiban mindinkább *„Csonka-Csehország”* végleges szétzúzása, illetve Danzig és Lengyelország sorsának *„napirendre”* tűzése került előtérbe, de az akciók időpontjai és politikai körülményei még nyitottak voltak. Hitler egyre nyíltabban beszélt a közelgő háborúról, amelyet *„tiszta világnézeti háborúnak, vagyis tudatos népi- és faji háborúnak”* tekintett. 1939. január 30-i Reichstag beszédében pedig nyíltan összekapcsolta a közelgő világháborút és az európai zsidóság megsemmisítését: *„Ha az európai és Európán kívüli pénzügyi zsidóságnak sikerülne a népeket még egyszer világháborúba rántani, annak eredménye nem a föld bolsevizálása és ezzel a zsidóság győzelme lenne, hanem a zsidó faj megsemmisítése Európában.”*

A szudétanémetek után számára a szlovák nacionalisták nemzeti autonómiakövetelései tűntek alkalmasnak *„Csonka-Csehország elintézésére”.* Fenyegető hangú *„ajánlása”* nyomán a szlovák parlament 1939. március 14-én szakított Prágával. A Szlovákiára irányuló ultimatív nyomás egyúttal Emil Hácha csehszlovák államelnök zsarolásának előzménye volt, aki a szlovákiai események miatt azonnal Berlinbe utazott abban a reményben, hogy alkalmazkodásával az utolsó pillanatban modus vivendit találjon s legalább nemzeti túlélésüket biztosítsa. A fenyegetések és lelki terror nyomására azonban aláírt egy kommünikét, miszerint *„a cseh nép sorsát bizalomteljesen a Német Birodalom Führerének kezébe”* helyezi. Másnap Prágát német csapatok szállták meg és március 16-án a Hradzsinban, a régi prágai várban Hitler kikiáltotta *Csehország és Morvaország Protektorátusát*. Birodalmi protektorrá az egy évvel korábban felmentett Konstantin von Neurath egykori külügyminisztert nevezték ki. Ezáltal teljessé vált a „Nagynémet gazdasági térség” és Lengyelország déli része katonailag kiszolgáltatottá vált a német beavatkozással szemben. A német katonai határ lényegesen lerövidült, s egyszerűbbé vált Ausztria és Kelet-Németország összeköttetése is. A cseh hadsereg készletei 20 hadosztály felfegyverzéséhez és felszereléséhez voltak elegendők. Ezt gyarapították még a 77 millió márka összértékű hadieszközök, a magasan fejlett

[23] Hildebrand 1991: 35–36.

hadiipari kapacitások (Skoda Művek Plzenben és Prágában, a Csehszlovák Fegyverművek Rt. Brnoban), a kiterjedt arany- és devizatartalékok, réz-, nikkel-, ólom-, alumínium-, cink- és ónkészletek, továbbá Szlovákia, mint német csatlósállam vas- és rézérc-, nemesfém-, mangán-, földgáz-, élelmiszer- és tápanyag- továbbá élőállat-készletei. Közlekedés-földrajzilag, valamint a cseh banki és befektetési tőke kézbekaparintásával pedig végleg megnyílt a dunai és a Balkán-térségbe való bejutás lehetősége.[24]

Az új katona-politikai helyzettel drámaian romlott Lengyelország sorsa. A Litvániához tartozó Memel-vidék 1939. március 23-i német megszállása után az ország biztonsági érdekei ismét veszélybe kerültek, ezért minden Berlinből érkező ajánlatot élesen elutasított. Hitler és Ribbentrop ugyanis 1938 októberétől 1939 márciusáig azon fáradoztak, hogy megbizonyosodjanak Lengyelország gazdasági erőforrásairól, s az államot az antikomintern paktumba való belépéssel csatlósként bevonják a szovjetellenes frontba, ezzel előkészítsék a terepet a keleti irányú felvonuláshoz, és egyidejűleg a keleti határon biztosítsák hátukat a nyugati hatalmak elleni *„előretolt”* háború esetére. Beck lengyel külügyminiszter azonban 1939. március elején végérvényesen kijelentette, hogy kormánya határozottan elutasítja a *„Harmadik Birodalom”* szoros csatlósi követelését a keletre irányuló *„élettér-háborúban”* és elszánta magát a Moszkva és Berlin közötti függetlenségi politikára. A lengyel kormány március 26-án kategorikusan elutasította az 1920 óta a népszövetségi ellenőrzés alá tartozó Danzig német értelmű rendezését is. Berlin Danzig visszatérését követelte a Német Birodalomba és területen kívüli autó- és vasúti kapcsolatot Kelet-Poroszországba, továbbá szoros Szovjetunió elleni partnerséget. Cserében felajánlotta a lengyel korridor elismerését és a lengyel érdekek garantálását Ukrajnában. Döntésével Lengyelország a birodalom potenciális ellenfeleinek táborába került, jóllehet a német kormány kifelé még mindig megértőnek mutatkozott. Mozgásterére döntőnek bizonyult az angol kormány álláspontja, amely 1939. március 31-én Franciaországgal együtt Lengyelországnak nyilvános függetlenségi garanciát nyújtott, amelyet – Albánia olasz megtámadása miatt – április 13-án Romániára és Görögországra is kiterjesztettek. A locarnói szerződés óta az angolok nem vállalkoztak ilyen szoros kapcsolatra az európai kontinensen, jóllehet konkrét operatív tervvel még nem rendelkeztek a szükség esetén Lengyelországnak nyújtandó segítségről.

Hitler dühösen reagált az új helyzetre, s április végén felmondta az 1935. évi német-angol flottaegyezményt és az 1934. évi német-lengyel megnemtámadási egyezményt, a már április elején utasította a Wehrmacht főparancsnokságot a Lengyelország megtámadását célzó *Fehér-terv* kidolgozására, amely 1939. szeptember 1-től bármikor megkezdhető. A brit garancianyilatkozat ürügyül szolgált, hogy tábornokainak előterjessze háborús céljait, s eközben nem zárta ki, hogy a Lengyelország elleni háború az *„Angliával évekig elhúzódó, életre-halálra szóló katonai összetűzéssé”* válik. A központi problémát májustól már nem Danzig jelentette. A német-lengyel konfliktusban sokkal inkább már *„az élettér keleti kiterjesztéséről és az élelem biztosításáról, továbbá a baltikumi probléma megoldásáról”* volt szó, vagyis az *„élettérprobléma”* első lépcsőfokáról.

[24] Wendt 1995: 453–454.

Ezzel egy időben az 1938. novemberi brit-amerikai kereskedelmi szerződés megkötése után megszaporodtak az amerikai figyelmeztetések, hogy Roosevelt nem marad tétlen a német–brit konfliktus és Nagy-Britannia létének fenyegetése esetén és intenzíven hozzálát az Egyesült Államok politikai és katonai izolacionizmusának (elkülönülési politikájának) gyors leépítéséhez. Német újságírói körökben és a Külügyi Hivatalban már joggal emlegették Németország amerikai *„kereskedelempolitikai bekerítését”* azzal a céllal, hogy a nemzetiszocialista Németországot politikai engedményekre kényszerítsék. Az Egyesült Államok az 1938. november 9–10-i zsidóellenes pogrom miatt demonstratívan visszahívta berlini követét.[25]

A Varsónak nyújtott angol garancianyilatkozat után Hitler ismét politikai cselekvési terének bővítésére törekedett, hogy szétzilálja a kirajzolódó hatalmi konstellációt. Erre Lengyelország gyors leverésével és a Szovjetuniónak az ellenséges koalícióból való kikapcsolásával látott lehetőséget. A német agressziós politika az eddig periférián lévő Szovjetuniót fokozatosan bekapcsolta a politikai játékba, sőt a brit politikának is számolnia kellett azzal, hogy Kelet- és Délkelet-Európa Hitler-ellenes konszolidációja csak Sztálinnal egyetértésben történhet. Ezért 1939 márciusától egyfajta versengés bontakozott ki a Szovjetunióért; ezt a nyugati hatalmak kezdték, s júniusban a Szovjetuniónak a garanciapolitikában való részvételt ajánlották fel. Sztálin azonban vonakodott elfogadni, hogy ő legyen Nagy-Britannia és Franciaország előőrse Németország ellen. A nyugati kapitalista nagyhatalmakat továbbra is a régi forradalmi bizalmatlansággal kezelte. A másik oldalon Lengyelország és Románia kevés hajlandóságot mutatott arra, hogy a Szovjetunió védje meg a német támadástól; túl sok területi követelés és megoldatlan konfliktus lógott még a levegőben, s fennállt a veszély, hogy a megmentő gyorsan megszállóvá válhat. Ezért Lengyelország elzárkózott a szovjet átvonulási jog megadásától. Attól tartottak, hogy a szovjetek felhasználják az alkalmat, hogy visszaszerezzék a lengyelek által az 1921-es rigai békében annektált mintegy 200 km széles fehérorosz és ukrán sávot. A nyugati hatalmakkal együtt arra is gondoltak, hogy Hitlert a nyugati és keleti *„bekerítéssel”* a Moszkvával kötendő szövetségre, az *„előre menekülés”* kétségbeesett lépésére késztetik. Mindez megbénította a nyugati hatalmak 1939 tavaszi–nyári moszkvai tárgyalásait, s egyúttal magyarázza azok nehézkes haladását. Hitler felismerve esélyét, lecsapott a kínálkozó alkalomra.

A szovjet diplomácia óvatosan cselekedett, s megkísérelte a németeket meggyőzni arról, hogy az ideológiai véleményeltérésnek nem kell feltétlenül kihatnia a gyakorlati politikára. Májusban a nyugati orientációjú Litvinov külügyi népbiztos helyébe lépő Vjacseszlav Molotov kinevezése is jelzés lehetett Berlin irányában. Végül az 1922. áprilisi rapallói német-szovjet szerződésre való szovjet hivatkozást követően néhány héten belül beindultak a dolgok, és Hitler a kezdeti vonakodás után elfogadta az ajánlatot, jóllehet 1939. május 22-én nagy ceremónia közepette Olaszországgal *„acélpaktumot”*[26] kötött. A katonai szövetség azonban nevével ellentétben kevésbé volt ütőképes; Mussolini közölte Hitlerrel, hogy gazdasági és fegyverzeti megfontolásokból 1943 előtt nem számolhat Olaszországgal. Miután meghiúsult Japán katonai belépése a katonai szövetségbe, Hitler stratégiája bizonytalan lábakon állt.

[25] Benz 2000: 44.
[26] Halmosy 1983: 460–462.; Németh 1994: 137–138.; Németh 2001: 383–384.

Növelte idegességét, hogy a katonai tervezés a politikai nehézségek ellenére folytatódott. A Wehrmachtnak augusztus 26-án meg kellett támadnia Lengyelországot, ezért a német vezetés az idő szorításába került, amely kedvezett a szovjet félnek. Végül Moszkva augusztus 17-én gazdasági egyezményről, megnemtámadási egyezményről és az érdekszférák elhatárolódásáról szóló titkos pótjegyzőkönyv ajánlatát juttatta el a német félnek.

Az 1939. augusztus 19-én Moszkvával megkötött kereskedelmi és hitel-megállapodásnak – valamint az 1940. február 11-én és 1941. január 10-én aláírt további két gazdasági megállapodásnak – az volt a funkciója, hogy a német *„hadigazdaságnak”* a Szovjetunió 1941. június 22-i megtámadásáig a háborúhoz szükséges nyersanyagokat (foszfátot, azbesztet, krómot, mangánércet, ásványolajat és nyersgyapotot) juttasson, az ipari javak, és a modern hadieszközökhöz szükséges kékmásolatok német szállítása fejében. Egyidejűleg a Szovjetunió biztosította az összeköttetést a Távol-Keletről Németországba irányuló szállítmányok (például a kínai szója) számára, így a brit távolsági blokád – az első világháborúval ellentétben – 1941-ig folyamatosan kijátszható volt.



Joachim von Ribbentrop (1893–1946)

Egy hét diplomáciai huzavona után, 1939. augusztus 23-án a Kremlben Ribbentrop végre elérte célját: aláírta a Hitler–Sztálin paktumot és a titkos kiegészítő jegyzőkönyvet Lengyelország *„negyedik felosztásáról”* és a kétoldali érdekszférák felosztásáról a Keleti- és a Fekete-tenger között (Finnország, a balti államok és Besszarábia a szovjet befolyási zónába került). Megállapodásukat Lengyelország szétzúzása után szeptember 28-án határ- és barátsági szerződéssel egészítették ki.

A tíz évre kötött német–szovjet megnemtámadási szerződés Hitler számára csupán a Sztálinnal kötött egyfajta határidős egyezmény és szükségmegoldás volt abból a kényszerből kiindulva, hogy eredeti tervétől eltérően *„fordított frontállással”* harcoljon

a Nyugat ellen. A két fél abban a tudatban írta alá a szerződést, hogy német részről küszöbön állt az agressziós lépés és annak egyszerre több célt kellett betöltenie: a Szovjetunió semlegesítését Lengyelország megtámadásakor; Lengyelország keletről történő stratégiai lekötését és elszigetelését; a nyugati hatalmak elijesztését, hogy beavatkozzanak a német-lengyel konfliktusba; a nyugati fegyveres összeütközés esetén keleten hátuk biztosítását és alkalmasint a Wehrmacht vezetésében még meglévő ellenállás legyűrését az európai háború kockázatával szemben. Sztálin a Hitlerrel kötött paktummal a szovjet népgazdaság iparosítási és modernizálási programjának időszakában két évre távol tartotta a háborút saját országától, jelentős területeket szerzett Kelet-Közép-Európában és kezdetben nevető harmadikként szemlélhette, hogyan *„marcangolják"* egymást a *„kapitalista államok".* Hitlerrel szemben Ribbentrop a paktumban hosszú távú megoldást és a *„Madridtól Yokohamáig"* húzódó brit-ellenes kontinentális blokk tervének megkoronázását látta.[27]

Augusztus utolsó hetében valamennyi német lépés taktikai jellegű volt. Hitler mindössze kisebb haladékra hajlott; amikor augusztus 25-én megérkezett az angol-lengyel segélynyújtási szerződés híre, néhány nappal elhalasztotta a támadást. Nem lepte meg a Mussolinitől érkezett hír sem, hogy Olaszország nem lép be a háborúba. Háborús döntésének nem volt tényleges alternatívája. Tervétől még Göring sem térithette el: *„egész életemben hazardíroztam"* – válaszolta neki augusztus 29-én reggel, s a támadás új időpontját szeptember 1-jére tűzte ki. Minden más tárgyalást csak színleg folytatott. Augusztus 31-én a rádióban elhangzott az állítólag Lengyelországnak előterjesztett 16 pontos tárgyalási javaslat, amelyre a lengyelek nem válaszoltak.

A háborús tervezés retorikai leplezésénél az ismert mintát követte: a küzdelem állítólag a nemzeti létért, a Német Birodalom megvédéséért és a nemzetközi bekerítés feltöréséért, s a lengyelországi német kisebbségért folyik. Egyértelműen akarta a háborút és tudatában volt az európai háború kockázatának. Már régen nem Danzigról, a Lengyelországon keresztül Kelet-Poroszországig húzódó korridorról vagy a megosztott Felső-Szilézia területi vitáinak újraszabályozásáról volt szó, hanem Lengyelország meghódításáról, s ezzel a háborús támadások sorának megnyitásáról, amellyel faj- és térelmélete szerint megszerzi a német nép számára szükséges életteret. Térhódítási tervei meghiúsították a britek által az utolsó pillanatban javasolt gazdasági megbékítés lehetőségét is, mert idegen, *„polgári"* és *„pacifista"* volt számára az a gondolkodásmód, amely a gazdasági érdekekre, a józan érdekegyeztetésre és az anyagi helyzet növelésére irányult. A Hitler által indított nemzetiszocialista háború éles ellentétben állt mindezzel. Ebből az alapállásból utasította el a nyugati közvetítési ajánlatokat és mondott nemet az ultimatív követelésre, hogy állítsa le a Schleswig-Holstein sorhajó támadását a danzigi Westerplatte ellen.

Hitler megkezdte *„mindent vagy semmit"* harcát. Reményei szerint Lengyelország meghódítása és a szovjet semlegesség Németországot olyan helyzetbe hozza, hogy elkerülheti a háborút a nyugati hatalmakkal. A szeptember 3-i brit és francia hadüzenet azonban lerombolta vízióját. Többfrontos háború fenyegetett, és a német nép nem

[27] Wendt 1995: 462–464; az 1939. augusztus–szeptemberi szerződéseket lásd: Németh 1994: 139–143.; Németh 2007: 584–587.

lelkesen, hanem idegenkedő lojalitással fogadta szeptember 1-jén reggel a rádió hírét Lengyelország megtámadásáról. Még élénken emlékeztek az első világháború négy évig tartó szenvedésére, s hangulatukon még a gleiwitzi adó elleni – a háború kirobbantásához ürügyként, az SS által megrendezett – állítólagos lengyel támadás rémtetteiről szóló hírekkel sem sikerült változtatni.[28]

Nemzetiszocialista Délkelet-Európa-tervek (1933–1939)

A vilmosi német külpolitika világhatalomra törekvő irányvonala a külpolitikai, gazdasági és pénzügyi apparátusokban tovább élt, mert sem 1918–1919-ben, sem 1933-ban nem került sor tisztogatásra a hivatali elit soraiban. Érintetlenek maradtak a vilmosi korszak közép-európai kontinentális hegemóniára irányuló tervei is, amelyek elvezettek a hitleri közép-európai kontinentális hegemónia, a *gazdasági nagytér-gazdaság* gondolatához (Délkelet-Európa súlyponttal), a tengerentúli gyarmatszerzés, valamint a Nagy-Britanniával és az Egyesült Államokkal egyenjogú világhatalmi státusz ábrándjához. A németek által uralt Közép-Európa, gazdaságilag és hatalompolitikailag kiegészülve a Duna-Balkán térséggel, minden más külpolitikai koncepciónál alkalmasabb volt arra, hogy folytonosságot alkosson a 19. század végétől az első világháborún és a weimari köztársaságon keresztül a nemzetiszocialista élettér-gondolkodásig. A polgári-nemzetikonzervatív tábor a kontinentális hegemóniában öncélt látott, míg Hitler ugródeszkát és kiindulási bázist a *„keleti élettér”,* valamint a *„bolsevizmus és zsidóság”* elleni faji megsemmisítő háború számára.

A hagyományos Közép-Európa program külpolitikai ernyője alatt 1933 után is a politika, a gazdaság és a társadalom eltérő erői gyülekeztek. Az iparilag magasan fejlett *Nagynémet gazdasági térséget* (Németország, Ausztria) a német ipari termékeket felvevő nyersanyag- és élelmiszertermelő országok gyűrűje, *Délkelet–Európa kiegészítő gazdasági tere* övezi, amely a Dunán és a Balkánon keresztül Törökországig terjed. A német *„közép-európaiak”* (közöttük Hjalmar Schacht) további kiegészítő terekkel számoltak: Északkelet-Európa (balti államok, Skandinávia, s különösen a vasércben gazdag Svédország), Nyugat-Európa Franciaországgal és a Benelux államokkal, továbbá Olaszország, adott esetben Spanyolország, Dél-Amerika és egy afrikai gyarmatbirodalom is.[29]

A náci párt első hivatalos állásfoglalása a jövő német Délkelet-Európa politikájáról 1934 nyarán született meg, amikor az NSDAP Külpolitikai Hivatalának (APA) osztályvezetője emlékiratában a Délkelet-Európa iránti német politika kapcsolódási lehetőségeit elemezte. A hagyományos német politika folytatását, a régió (Jugoszlávia, Bulgária, Magyarország, Románia, Csehszlovákia, Görögország, Albánia) lehetőleg szoros összekapcsolását ajánlotta a német gazdasággal, amely a térség feletti politikai befolyás alapját alkotja. Így biztosítaná Délkelet-Európa a birodalomnak a nemzetközi politikai befolyás azon mértékét, amelyet a többi nagyhatalom korábban impériumainak kiépítésével elért. A Német Vámszövetség százéves fennállása

[28] Benz 2000: 46–47.
[29] Wendt 1995: 358–359.

jegyében készült és Friedrich List közép-európai víziójára emlékeztető terve a francia és olasz befolyás fokozatos visszaszorítását és a német hegemónia megteremtését sürgette a Balkánon.

Ajánlásai messzemenően megegyeztek a külügyminisztérium hivatalos Mitteleuropa-politikájával, amely – von Bülow államtitkár 1933. március 13-i emlékirata szerint – szintén a brüningi politika folytatását sürgette. A kisantant országok Franciaországhoz fűződő kapcsolatainak lehetőség szerinti lazítását javasolta, s elsősorban Csehszlovákiát igyekezett távol tartani a Lengyelországhoz való túlságosan szoros közeledéstől. Ennek leghatásosabb eszközéül kétségtelenül a gazdaságpolitikát, s a német értékesítési piac megnyitását tekintette ezen országok termékei előtt. Katasztrofális gazdasági helyzetük miatt elsősorban Jugoszláviát és Romániát igyekezett ilyen módon közeledésre bírni. Neurath külügyminiszter 1933 áprilisában kifejezetten támogatta a tervet, amikor a dunai térség német pozíciójának erősítését a térség országainak exportjára nyújtott vámpreferenciák – korántsem új – modelljével javasolta erősíteni. Ő is elsősorban Jugoszláviára és Romániára gondolt, amely országokat szorosan a német birodalomhoz igyekezett kapcsolni, hogy lazítsa Csehszlovákiához fűződő kapcsolataikat és éket verjen az antant államok közé. A közép-európai német hegemónia útjában álló legnagyobb akadálynak Neurath is Csehszlovákiát tekintette.[30]

Hasonló érvelések jelentkeztek a politikai publicisztikában is. A közép-európai politikai vákuumot Németországnak kell kitöltenie, mégpedig gazdasági lehetőségeinek elsődleges kihasználásával. A kontinens centrumában nagyvonalú értékesítési és gazdasági térséget kell kialakítani, szét kell zúzni a pro-francia katonai szövetséget és létre kell hozni az *„államok szerves blokkját”,* amely megszüntetné az európai kistérségi viszonyokat. Az aktív Délkelet-Európa politika erősíti a közép-európai német pozíciókat és egyidejűleg elszigeteli Franciaországot. A Délkelet-Európával kapcsolatos s különböző következtetésekkel záruló német gazdaságpolitikai elképzelések azonban egyetértettek abban, hogy a térség agrártermékeinek és nyersanyagának rendkívüli jelentősége van a birodalom számára. E megítélés szintén beleillett a náci vezetés térorientált autarkiapolitikájába. Schacht gazdasági miniszter és Reichsbank-elnök 1934. szeptemberi *Új terve* a szigorú devizagazdálkodással és kétoldalú klíring-egyezményekkel igyekezett talpra állítani a német gazdaságot, majd hosszabb távon bekapcsolni a világgazdaságba. Egyúttal előkészítette a talajt a faji és népi orientációjú nemzetiszocialista nagytér- és élettér politika számára. Délkelet-Európa számára mindez növekvő mértékben a külkereskedelem térhez kötött irányítását jelentette, amelyet a német gazdasági publicisztika is a blokád-biztos nagy gazdasági térség integrált alkotórészének tekintett.[31]

A dunai térség legtöbb országával 1933–1936 között aláírt klíring-egyezmények garantálták a megállapított mennyiség értékesítési lehetőségét a német piacon. Egyúttal a függőség új formáját is megteremtették, amely nemcsak az értékesítési

[30] Elvert, Jürgen: *Der Balkan und das Reich. Deutsche Südosteuropapläne zwischen den Weltkriegen.* In: *Der Balkan. Eine europäische Krisenregion.* Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH, Stuttgart, 1997. 158–159.

[31] Uo. 161.

garanciákra vonatkozott. Amikor Schacht 1936-ban beutazta a térséget, megállapította, hogy mindenütt hitelező országokkal van dolga, amelyek összességében többet exportálnak a birodalomba, mint amennyit onnét importálnak.

A klíring árucseréje jelentős kétoldalú haszonként jelent meg: a birodalom számára az ipari termeléshez szükséges nyersanyag-behozatal, illetve a lakossági ellátás biztosítékaként; a délkelet-európai agrárállamok pedig exportlehetőségük bővülésével gazdasági és szociális infrastruktúrájuk változását remélhették, mivel szállításaikért nem csak ipari késztermékeket, hanem technológiát is vásárolhattak saját iparosításukhoz.

A délkelet-európai térségbe irányuló német export 1938-ra elérte az összexport 13,2 százalékát (695,7 millió márka), míg importja 11,5 százalékot (651,9 millió márka) tett ki (1933-ban az export 3,9, az import 5,6 százalék volt). Ezért az ez irányú kereskedelem korabeli megítélése rendkívül pozitív volt, különösen az árucsere összetételét illetően. A két gazdasági terület az új kereskedelempolitikai viszonyok közepette kiegészíti egymást – hangzott az érvelés –, hiszen egyik részének olyan árukra van szüksége, amelyből a másiknak feleslege van.

Ausztria bekebelezése és Csehszlovákia szétzúzása végleg megbénított minden lehetséges délkelet-európai ellenállást a nagytér-gazdaságba való besorolással szemben. Ehhez bizonyára a délkelet-európai német hegemóniatörekvéssel szembeni brit rezignáció, egyfajta *„gazdasági megbékítés”* is hozzájárult. Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok semmiféle kísérletet nem tett a Délkelet-Európa politikai szuverenitásának alapját képező gazdasági önállóság stabilizálására. A puszta számok azt jelezték, hogy 1937-ben Bulgária összes kivitelének 47, Magyarország 41, Jugoszlávia 35, Görögország 32, Románia 27 százaléka Németországba irányult, amely arány a háború kitöréséig tovább emelkedett.[32]

Hitler külpolitikája és háborúja (1939–1942)

1939. szeptember 1-jén Németország a Lengyelország ellen reggel 4 óra 45 perckor megindított támadással hadüzenet nélküli háborút kezdett. Amikor Berlin vonakodott, hogy teljesítse a nyugati hatalmak ultimatív követeléseit az ellenségeskedések azonnali beszüntetésére és a csapatok visszavonására a határok mögé, akkor a német-lengyel konfliktus a brit és a francia kormány 1939. szeptember 3-i hadüzenetével korábban szélesedett európai háborúvá, mint azt Hitler és külügyminisztere eredetileg óhajtották.

Hitler ezen a vasárnap reggelen, röviddel kilenc óra után a főtolmács Paul Schmidt fordításában értesült a brit ultimátum 11 órai határidejéről. Kis idő után haragos tekintettel fordult az ablaknál álló Ribbentrophoz és megkérdezte: *„Most mit tegyünk?”* Ribbentrop tehetetlenül, csendes hangon csak azt felelte: *„Feltételezem, hogy a franciák a következő órában ugyanilyen tartalmú ultimátumot fognak átnyújtani”.* Ezt délután 17 órára időzítették. A brit hadüzenethez néhány nappal

[32] Uo. 165–166.

később Ausztrália, India és Új-Zéland, a Dél-Afrikai Unió és Kanada is csatlakozott. Roosevelt amerikai elnök nem hagyott kétséget afelől, hogy az Egyesült Államok a nyugati hatalmak oldalán áll, jóllehet még nem szánta el magát a katonai részvételre. A *„fegyveres semlegesség”* pozíciója lehetővé tette az amerikai kormánynak a fegyverkezést és a *„demokráciáért folyó keresztes-háború”* előkészítését. Ugyan Japán még szigorúan semleges maradt, de már így is kirajzolódott a háború globális jellege. Így Németország egyedül maradt, mivel Olaszország is bejelentette, hogy nem tudja teljesíteni az acélpaktum kötelezettségeit. Sztálin a nyugati hatalmak és Németország hosszú háborújával számolt, és Németországot tekintette a gyengébb félnek. Időnyerés és nagyobb cselekvési szabadság megszerzése miatt ezért tartotta magát a megnemtámadási egyezményhez és a kiegészítő gazdasági egyezményhez.[33] A müncheni *„kis férgecskék”,* az ellenség *„átlagon aluli”* vezetői, akikről Hitler azt hitte, hogy gúny és megvetés lesz majd osztályrészük, most *„fordított frontállású”* többfrontos háborút kényszerítettek rá. Bizonyára az sem kerülte el figyelmét, hogy az *„ő”* népe Berlinben csak keskeny kis sorfalat alkotott és hűvösen köszöntötte, amikor szeptember 1-jén a Kroll-operába hajtott, hogy a Reichstag ülésén nyilvánosságra hozza Lengyelország megtámadásának *„megérdemelt büntetőakcióként”* tálalt verzióját. A *„háború”* fogalmának használatát nyomatékosan megtiltották és a propaganda csak szeptember 3-án, a nyugati hatalmak részéről a németekre *„rákényszerített védekező háború”* formájában használhatta.

A Lengyelország ellen megindított háború megfogalmazása szerint a keleti élettér bővítéséért, a Keleten folyó termelés biztosításáért, valamint a Baltikum kérdésének megoldásáért folyt. E lépéssel azonban a Német Birodalom nemzetközi megítélése 1938–1939. évi külpolitikai sikereivel összevetve jelentősen romlott. Eredeti szövetségesi elképzeléseivel ellentétben a diktátor szembekerült Angliával és Franciaországgal. A Szovjetunió kívülről figyelte az *„imperialista tábor”* egymás ellen harcoló országait, s a szovjet nyersanyagszállításokkal Németország jelentős függőségbe került a Szovjetuniótól. A Szovjetunió ugyan a szovjet-német megnemtámadási szerződés titkos záradéka értelmében Lengyelország *„negyedik felosztásának”* részese lett, de a *„Harmadik Birodalom”* oldalán nem lépett be a nyugati hatalmak elleni háborúba. Mindennek lehetőséget kellett teremtenie Hitlernek, hogy világméretű nyomással Angliát Németországhoz közelítse, és aztán lehetőleg vele együtt a Szovjetunió ellen forduljon. Ezért a Szovjetunió és a Német Birodalom 1939. szeptember 28-án csak határ- és barátsági egyezményt[34] írt alá, amelyben érdekszféráikat a Bug vonalában határolták el. A Szovjetunió átengedte a Német Birodalomnak Varsó és Lublin vajdaságokat s egy kisebb területet Suwalkinál. Mindezért Litvánia – délnyugati területének kivételével – szovjet érdekszférába került. A megállapodással Németország hozzávetőlegesen 118 ezer km^2, a Szovjetunió pedig 200 ezer km^2 területtel gyarapodott. Lengyelország nyugati részében az SS, az SD és a Gestapo vette át a hatalmat, majd október közepén Hans Frank vezetésével megalakult az ún. Főkormányzóság. E területekből november elején kivált Danzig, a Lódz környéki terület, a keleti irányban megnövekedett Felső-Szilézia és Ciechanów körzete,

[33] Benz 2000: 47.
[34] Németh 1994: 141–143.

amelyeket a Birodalomhoz csatoltak. A szovjet és a német nyilatkozatok pedig a nyugati hatalmakat hibáztatták a harc elhúzódásáért.[35]

1939. október 6-i, a szövetségesekhez intézett *„békefelhívása”* ellenére elhatározta a nyugaton indítandó offenzívát, *„lehetőleg még ezen az őszön”.* Hadicél *„a nyugati hatalmak erejének és képességének megsemmisítése, hogy ne szállhassanak szembe még egyszer a német nép állami konszolidációjával és továbbfejlődésével Európában”.*

A nyugati hatalmakkal fennálló konfliktusával egyidejűleg a Németország vezette európai kontinentális birodalmat már ekkor az amerikai és szovjet szárnyhatalom részéről látta veszélyeztetve. Úgy vélte, hogy ezek a geostratégiailag és hadigazdaságilag közéjük ékelt Németországot már expanziója korai szakaszában megkísérlik feltartóztatni. Főként ebből a megfontolásból határozta el Franciaország megtámadását, hogy térdre kényszerítse Angliát. Korábbi elképzeléseihez visszatérve Franciaország kikapcsolását a keleti német előrenyomulás fontos feltételének tekintette, amellyel egyidejűleg Angliát is engedelmességre szoríthatja. A nyugati hadjáratban így olyan lehetőséget látott, amellyel kikényszeríti programja szövetségesi elképzeléseit. Franciaország megtámadását többször elnapolta. 1940. április 9-én előbb Dániát és Norvégiát foglalta el a számára létfontosságú svéd vasércszállítások biztosítása érdekében. 1940. május 10-én megindult a német támadás Hollandia, Belgium és Franciaország ellen. A katonai szakértők várakozásaival ellentétben a nyugati hadjárat egyértelmű diadalt jelentett. Nemcsak népszerűsége csúcsán állt, hanem a tisztikar ellenzéki erőit is legyőzte, s a Szovjetunió megtámadásáig teljes mértékben érvényesült a politika primátusa.[36]

Franciaország legyőzésével továbbra is megoldatlan maradt *„Anglia kérdése”,* s tovább gyötörte a kétely, hogy a szigetország miért nem fogadja el a *„világ felosztásának”* ajánlatát. Szerinte Nagy-Britannia alapvető választás előtt állt: túlélése érdekében a Német Birodalommal vagy az Amerikai Egyesült Államokkal egyezik ki. Meggyőződéssel vallotta, hogy belátható időn belül befejezi az akarata ellenére rákényszerített háborút Angliával, s hátát megvetve végre legfőbb ellenfele, a Szovjetunió ellen fordulhat. Egyúttal hozzálátott a közép-európai *„nagy gazdasági térség”* hasznosításához. Sürgette a hozzá kapcsolódó tengerentúli kiegészítő gyarmati területek tervezésének lezárását, amellyel Németország belátható időn belül gyarmati birodalomként kormányozhatja Afrikát.

A Német Birodalom megnövekedett katonai tekintélyének köszönhetően 1940. június 10-én Olaszország feladta korábbi tartózkodását, és csatlakozott a legyőzött Franciaország likvidálásához. Az óvatos Franco Spanyolországa is a háborúba lépést fontolgatta Németország oldalán, de túlságosan nagy területi és gazdasági követelései miatt Hitler elutasította közeledését. 1940. június közepétől Japán is közeledett hozzá. Ezzel ismét erősödött Ribbentrop elképzelése, aki Kelet-Ázsiától Spanyolországig terjedő angol- és Amerika-ellenes kontinentális blokk létrehozását sürgette. De egyúttal Hitler óvatos mérlegelései is teret nyertek, amelyek Kelet-Ázsiában Japánt elsősorban az Egyesült Államokat lekötő, az európai színtértől távol tartó politikai és

[35] Hildebrand 1991: 56.
[36] Uo. 57–58.

katonai eszköznek tekintették.[37] Ugyanis a csendes-óceáni japán jelenlét ellenére nem zárta ki az Egyesült Államok európai beavatkozását. 1940 júliusában jóváhagyta a nagy tengerentúli hadiflotta- és támaszpontrendszer kiépítését, de egyúttal mértékletességre szólított fel az amerikai provokációkkal szemben.

Mivel 1940. július második felében Roosevelt elnök egyértelműen Churchill kemény s Hitler várakozásaival ellentétes álláspontjához csatlakozott, és elkerülhetetlennek tartotta az Egyesült Államok összeütközését Németországgal és Japánnal, a Német Birodalom az idő sürgetése miatt felgyorsította a Szovjetunió elleni offenzíva lépéseit és hadjáratának tervezését. A Szovjetunió legyőzésétől a német kontinentális impérium angolszász elfogadását, Angliának az Egyesült Államokról való leválasztását és békére kényszerítését remélte. 1940 szeptemberében aláírták Németország, Olaszország és Japán háromhatalmi egyezményét. Eközben a Szovjetunió a balti államok, Besszarábia és Észak-Bukovina 1940. júniusi megszállásával stratégiai erőtér kiépítésére törekedett német szerződéses partnerével szemben.

A háborúba lépésről Francóval és Pétainnel folytatott 1940. októberi sikertelen tárgyalások megerősítették a diktátort a Szovjetunió elleni háború tervében. Mivel Olaszország váratlanul megtámadta Görögországot, a Balkán katonai értelemben akut konfliktusövezetté vált.[38]

Molotov 1940. novemberi berlini látogatása utolsó esélyt kínált a Német Birodalom és a Szovjetunió megállapodásának. Ribbentrop nehezen realizálható tervei azonban kiábrándították Molotovot. Németország Európán keresztül Közép-Afrikára vetett szemet, Olaszországnak a Földközi-tengert és Észak-Afrika térségét, Japánnak – Kínát beleértve – a csendes-óceáni térséget és Délkelet-Ázsiát szánta befolyási övezetként. A Szovjetuniónak a közösen cselekvő nagyhatalmak *„déli expanziója”* jegyében Dél-Ázsiát és Indiát tervezte átengedni. Ezzel szemben a szovjet külügyi népbiztos országa területi követeléseit Közép-Kelet-Európában és Finnországban, a Balkánon és Törökországban jelölte meg, amelyek érzékeny német érdekeket sértettek. Ezért Hitler már 1940. december közepén utasítást adott a Szovjetunió megtámadásának kidolgozására, amelyet *„az Anglia elleni háború befejezése előtt gyors hadjáratban kell leverni”.* 1941 áprilisában a balkáni hadjáratban legyőzte Jugoszláviát és Görögországot. Ezzel biztosította szárnyát tervezett szovjetellenes háborújában, és kizárta a délkelet-európai szövetséges front lehetőségét. Úgy vélte, hogy 1941-ben az összes kontinentális problémát meg kell oldania, mert 1942-től az Egyesült Államok már beavatkozhat az eseményekbe.

A Barbarossa-terv utáni időszakban az *Arhangelszk–Kaspi-tenger vonaláig terjedő impérium* uraként azt tervezte, hogy a háromhatalmi paktum hatalmaival biztosítja a térség stratégiailag fontos területeit és közel- és közép-keleti, illetve észak–nyugat-afrikai bástyáival védelmezi kontinentális birodalmát. Ezért már 1941. augusztus–szeptemberben ki kellett volna vonnia a Szovjetunióból gyalogsági-, páncélos- és légiereje nagy részét és a német fegyverkezés súlypontját a haditengerészeti- és légierőre helyezni. Az orosz térséget 50–60 hadosztállyal biztosítaná, amely készenlétben áll a Kaukázuson keresztül Irán–Irak irányában tervezett katonai akcióra.

[37] Uo. 59.
[38] Uo. 63.

A Líbiából Egyiptomra, Bulgáriából és Törökországból pedig Szíriára irányuló előrenyomulással harapófogóba szorítaná az angolok közel-keleti állásait, s eközben Afganisztánból kiindulva Indiát is fenyegethetné. 1941 őszére a Gibraltár meghódítását is kilátásba helyezte, hogy azután Észak–Nyugat-Afrikában és az Azori-szigeteken állást foglaljon az Egyesült Államokkal szemben, amely lépésével a német Luftwaffe hatósugarába kerülne. Tervei összességében a Szovjetunió leverése után a blokádoknak ellenálló, s a kontinentális Európa autark módon berendezett térségen túlmutató területek meghódítására irányultak. A *„világ-villámháborúban”* olyan stratégiai pozíciókra törekedett, amelyet észak–nyugat-afrikai és az Atlanti-szigetekre telepített bázisaival biztosít, jelentősen megnövelt flottával és légierővel védelmez, s felkészül az Egyesült Államokkal várható összecsapásra.[39]

Mivel 1941 májusában Rudolf Hess skóciai missziójával meghiúsult az Angliával régóta dédelgetett szövetsége, s ezzel a kétfrontos háború elkerülésének lehetősége, 1941. június 22-én megindította a Szovjetunió elleni *„világnézeti”* háborút. Elhatározásában megerősítették azok a Szovjetunióból érkező hírek, amelyek a Németországgal együtt kijelölendő új érdekszférákról s a Német Birodalomnak az angolszász hatalmak elleni *„felhasználásáról”* tudósítottak. Az 1941. július közepén kötött brit-szovjet segítségnyújtási szerződés ellenére a német vezetés június-július hónapokban nem kételkedett abban, hogy az *„oroszországi hadjárat 14 napon belül megnyerhető”.* Ezért ismét az Anglia elleni hadjárat feladatait tolták előtérbe.

Az első időszak sikerei nyomán 1941. július közepén – a Szovjetuniót már legyőzöttnek tekintve – a japán nagykövetnek átfogó német–japán offenzív szövetséget javasolt. Japán – fejtegette Ribbentrop – Vlagyivosztoktól Omszkig nyomulna, és az elfoglalt szibériai területeket saját befolyási övezeteként kezelhetné. Ezután az Egyesült Államok ellen fordulnának. Ribbentroppal ellentétben Hitler Japán befolyását a kelet-ázsiai térségre igyekezett korlátozni, hogy vele az Egyesült Államokat a csendes-óceáni térséghez kösse, és ne fordulhasson idő előtt Európa ellen. A Szovjetunió elleni háborút *„saját”* háborújának tekintette, amelyet az alsóbbrendűnek és megbízhatatlannak tekintett *„sárgák”* nélkül szándékozott megnyerni.[40]

Rövidesen azonban kiderült, hogy az orosz háborút terveivel ellentétben nem lehet befejezni. 1941. november második felében meghiúsult korábbi rögtönzött háborús terve, ezért politikája szociáldarwinista logikája szerint *„mindent vagy semmit”* követelt, vagyis: ha a német nép csődöt mond, el kell buknia. A katonai vezetésben uralkodó válságos és feszült helyzet tükröződött 1941. december 11-én az Egyesült Államok elleni hadüzenetben, illetve abban, hogy röviddel később átvette a hadsereg főparancsnokságát. A japánok 1941. december 7-én megtámadták a Pearl Harbor-ban állomásozó amerikai flottát, s ezzel a háború világháborúvá szélesedett. Hitler az Egyesült Államok Japán elleni hadba lépése után haladéktalanul második fronttal kívánta gyengíteni az Egyesült Államokat, hogy elkerülje Japán gyors legyőzését, amely után akadálytalanul fordulhatna Németország ellen. Az idővel való kétségbeesett versenyfutásában teljesen tanácstalan volt az Egyesült Államok elleni hadviselést illetően. Abban reménykedett, hogy Japánnak nyújtott katonai segítségével Amerikát

[39] Uo. 64–65.
[40] Uo. 65–66.

lehetőleg tartósan Kelet-Ázsiához köti, majd 1942 nyarán Japánnal együtt biztosítja a *„keleti féltekét”* az Egyesült Államokkal szemben, és a Kaukázuson keresztül Indiára gyakorolt déli katonai nyomással különbékére kényszeríti Nagy-Britanniát, és szétrobbantja ellenfelei nagy, *„természetellenes”* koalícióját.

1942 első felének eseményei még egyszer felcsillantották a német győzelmi reményeket. 1942 nyarán Hitler hadseregei szinte feltartóztathatatlanul nyomultak előre a Szovjetunióban és Észak-Afrikában. Ezzel szemben a német hadvezetéssel koordinálatlanul előrenyomuló japánok Szingapúr bevétele után már 1942 márciusában elérték teljesítményük csúcspontját, s augusztustól visszavonulásra kényszerültek. Eközben az angolszász hatalmak – főként Sztálin sürgetésére – megkezdték a második front (Franciaország és Északnyugat-Afrika) terveinek kidolgozását, hogy a tengelyhatalmak hátába kerüljenek. Ennek ellenére Hitler 1941–1944 között határozottan visszautasította a japánok kitartó békeközvetítési kísérleteit a Szovjetunióval, mivel központi céljának Sztálin legyőzését tekintette. Miközben Japán 1942 nyarán fokozatosan defenzívába szorult, a német csapatok győzelmet győzelemre halmoztak, s a Kaukázusig, illetve Alexandriáig nyomultak előre.

1942. november elején azonban az El Alamein-i brit áttörés visszavonulásra kényszerítette Rommel Afrika-hadtestét, s megkezdődött a sztálingrádi szovjet nagyoffenzíva is. Az angolszászok megkezdték támaszpontjaik kiépítését a japán, olasz és német befolyási övezetek peremén. Churchill és Roosevelt a Szovjetunió tehermentesítése érdekében az európai második front lehetőségeit tárgyalta.

Hitler a fenyegetést csak a Szovjetunió elleni hadjárat befejezésével háríthatta volna el, de elfogadhatatlannak tartotta Mussolini 1942. december 1-jei szovjet különbéke tervét. A Német Birodalom rasszista dogmája pedig erősítette ellenfelei ellenállását, s előrevetítette a birodalom bukását.[41]

[41] Uo. 67–69.

A „végső győzelem” reményei a „totális háborúban” (1943–1945)

A Német Birodalom 1942–1943 fordulójától katonai lépéseiben defenzívába szorult. Hitler saját doktrínája és akciói rabjaként az *„Európa-erőd”* védelmezőjének nyilvánította magát. A nemzetiszocialista propaganda a nyugati demokráciák, de főleg a Szovjetunió elleni védelmet sugallta, valójában azonban saját hódítási céljait leplezte. Ezért csekély visszhangra talált Európa német megszállás alatt élő országaiban. A korábbi években ugyanis bebizonyosodott, hogy Hitler brutális idegen- és rasszista uralomra törekszik. A Szovjetunió egyes népei (például az ukránok) kezdetben ugyan felszabadítóként fogadták a német csapatokat, rövidesen azonban kiderült, hogy új uraik rosszabbak Sztálin embereinél. Növekvő patriotizmusuk a két rossz közül az agresszor ellen fordult – aki nem szabadította fel őket –, s a *„honvédő háborúban”* a saját diktatúrát választotta. Jóllehet a nemzetiszocialista Európa-propaganda kevés sikerrel járt a kontinens országaiban folytatott önkéntesek toborzásában a keleti bevetés érdekében, összességében a Német Birodalom politikájában és hadvezetésében egyre meghatározóbb lett a nemzetiszocialista doktrína, amely nem az európai közösség megteremtését, hanem a német katonai erő növelését vallotta. Hitler végcélja végül az egész világot maga ellen fordította, ezért bukásra volt ítélve.

Saját erejének túlértékelése és az ellenfél lebecsülése, valamint a rasszista doktrínához való ragaszkodása miatt meghiúsult a koalíciós hadvezetés lehetősége is. Szövetségesei elfordulásával párhuzamosan arra kényszerült, hogy uralmát további területekre – közöttük 1943 szeptemberében Olaszországra, 1944 márciusában Magyarországra – terjessze ki, hogy az *„Európa-erődöt”* távol tartsa a perifériákon lehetséges betörésektől.

E fejlemények hatására a Német Birodalom vezetése 1943-ban alapvető stratégiai döntésekre kényszerült:

1. A moszkvai fordulat után előbb leállította, majd 1942–1943-ban véglegesen feladta tengerentúli-atlanti terveit. Az európai uralmon túlmutató s a világpolitikát defenzív vagy offenzív módon támogató gyarmatok és támaszpontrendszerek kiépítése a kontinens keleti részén a Szovjetunió, Európa nyugati részén, Afrikában és az Atlanti-óceán térségében pedig Nagy-Britannia és az Egyesült Államok ellen védekező birodalom számára a távoli messzeségbe veszett.

2. Hitler háborúja már csak az *„Európa-erődre”* korlátozódott, amelyet a diktátor teljesen fanatikusan a lakosságnak szüntelenül hirdetett *„végső győzelemig”* szándékozott megtartani. Az ún. *„erődnek”* azonban Roosevelt szavai szerint nem volt teteje, s a nyugati szövetségesek légiereje nyomasztó fölénybe került.

3. A háború remélt fordulatát Hitler a Szovjetunió és a nyugati hatalmak „természetellenes koalíciója” biztosnak tekintett széthullásától remélte.

Hitler várakozásai elvileg az újkori német történelem külpolitikai hagyományaihoz kapcsolódtak, amely a vilmosi korszakban Nagy-Britannia és Oroszország politikai ellentétét túlságosan magasra, s ezzel szemben a többi hatalom megítélésében a Német Birodalom saját hatalmát túlságosan alacsonyra becsülte, s végül hiába reménykedett a nemzetközi rendszer (1917 után ideológiai is) kényszerében, amely Keletet és Nyugatot a németek előnyére egymás ellen fordítja. Bizonyos, hogy a szövetségesek vitái a Sztálin által sürgetett második front megnyitásáról, illetve a Szovjetunió részéről 1939-ben elfoglalt kelet-közép-európai területek végleges szovjet igényéről a Churchill, Harriman és Sztálin részvételével rendezett 1942. augusztusi moszkvai konferencia után sem szüneteltek, és a teheráni konferencia után tovább éleződtek, de még a lengyel–szovjet–brit, illetve szovjet-amerikai kapcsolatokat megterhelő Katyń melletti tömegsír felfedezése sem vezetett a szövetséges koalíció türelmetlenül várt széthullásához. A világot elsősorban a Német Birodalom rasszista, megszállási és népességpolitikai kegyetlenségei egyesítették. A Birodalom hegemón és hódító hatalompolitikai igényei a nyugati szövetségesek szemében veszélyesebbnek tűntek Sztálin kiüresedő területi követeléseinél. Az Európát és a világot veszélyeztető „német veszély” miatt is érthető, miért hajlott Roosevelt és Churchill a jaltai, majd bizonyos fokig Truman és Attlee a potsdami konferencián is a Sztálinnak tett engedményekre és formális kompromisszumokra.

4. Az ellenséges koalíció széthullásába vetett mániákus reményei – amely újólagos mozgásteret kínált Németországnak – továbbra is összefüggtek korábbi elképzeléseivel. Ebben az értelemben a háború második felében Hitler többször kijelentette, hogy mégis Angliával szorítja háttérbe a világot. Kitartott azon szövetségpolitikai meggyőződése mellett, hogy magához vonja Nagy-Britanniát, és az utolsó pillanatban közösen harcolnak a Szovjetunió ellen. E kedvenc elképzelése mellett 1945. március–áprilisában a berlini Führer-bunker kétségbeesett hangulatában még arra is gondolt, hogy az Egyesült Államokkal szövetkezve háborúzik a Szovjetunióval. 1944-ig a Szovjet-unió irányában elutasított minden béketapogatódzást, de sikertelen maradt a Nyugaton kötendő különbéke kísérlete. A szövetségesek egyre nyomasztóbb fölénye miatt 1943-ban minden különbéke reménye illúzió lett, amelyet az 1943. januári casablancai konferencia *„feltétel nélküli kapitulációjának”* követelése is jelzett. A 6. német hadsereg 1943. februári sztálingrádi kapitulációja után – hallatlan veszteségei ellenére – 1943 tavaszán a német Wehrmachtnak bizonyos mértékben sikerült a keleti frontot konszolidálnia. A Szovjetunióval szemben *Hitler* utolsó alkalommal 1943. július elején kísérelte meg visszaszerezni a kezdeményezést, amikor Kurszknál elindította a nagy várakozással fogadott *Citadella* hadműveletet. Mivel a támadás néhány nap múlva megrekedt, azt tervezte, hogy mindenképpen megtartja a kialakult frontvonalat, a Szovjetunióban

felőrlő háborúra rendezkedik be, s egyfajta *„keleti bástyát”* épít ki az *„Európa-erőd”* megtartása érdekében.[42]

Miközben a Vörös Hadsereg 1943. augusztus–1944 áprilisa között visszaszerezte Ukrajnát, Hitler elhatározta, hogy katonai akcióinak súlypontját Nyugatra helyezi, hogy lépésével megnyerje Nagy-Britanniát korábbi szövetségesi tervének, vagy legalábbis szétrobbantsa az Egyesült Államok és a Szovjetunió nagykoalícióját. A nyugati különbéke-elképzelés a hadseregben és az SS-ben is egyetértésre talált. Ezzel szemben Goebbels arra gondolt, hogy uralmi rendszerük hasonlósága miatt Sztálinhoz közeledik. Ribbentrop Japán katonai és diplomáciai segítségével kívánt véget vetni a szovjetunióbeli harcnak. Hitler a számára megmaradt utolsó lehetőségként a Nyugaton elért német katonai sikerek nyomán továbbra is az Angliával kötendő szövetségben reménykedett. Azonban az angolszászok 1944. júniusi normandiai partraszállását követő decemberi ardenneki offenzíva négy nap után összeomlott, s vele tulajdonképpen a Hitler-ellenes koalíció felbomlásába vetett reménye is.

A szövetségesek minden fronton fokozatosan nyomultak előre. A Hitler 1945. április 30-i öngyilkossága utáni Dönitz-kormány a nyugati hatalmakkal együttműködve a Birodalom európai misszióját a Szovjetunió távoltartásában látta Közép-Európától. 1945. május 7-én Reimsben, majd május 9-én Berlinben aláírták Németország kapitulációját, s az ország sorsa a megszálló hatalmak kezébe került.[43]

Németország Európa-tervei a második világháború alatt (1939–1945)

Európa lakosságának etnikai keveredése, valamint az *„alacsonyabb rendűnek”* tekintett fajok léte kellemetlen körülmény volt a rendszer propagandistái számára, másrészt azonban a második világháború menete a többi európai állam tartalékainak igénybevételére kényszerítette őket, amely a közös európai érdekekre való hivatkozással törvényesítettek.

Az 1920-as években a nemzetiszocialista párt köreiből mindössze egyetlen pozitív Európa-terv származott: a párt baloldali csoportjához tartozó Gregor Strasser vezette munkaközösség az új pártprogram tervezetében Németország vámszövetségét sürgette Svájccal, Magyarországgal, Dániával, Hollandiával és Luxemburggal. Külpolitikailag pedig az Európai Egyesült Államok megteremtését az egységes mérték- és pénzrendszerrel kapcsolta össze. Mindkét szervezet súlypontját a Nagynémet Birodalom alkotná. Ezek az elképzelések azonban sohasem váltak általánossá a náci pártban, amelynek propaganda-brosúrái csak azt ismételgették, hogy a nemzetiszocializmus nem exportcikk, alapértékei csak a jövő európai kontinensén érvényesülhetnek, ahol az *„európai forradalom”* a zsidóságtól való *„megszabadításban”* éri el csúcspontját.

A szupranacionális európai uniót Hitler már korai írásaiban elvetette. 1928-ban diktált *Második Könyvében* gyermetegnek, történelmileg lehetetlennek bélyegezte a

[42] Uo. 88–90.
[43] Uo. 90–93.

páneurópai megoldást. Szerinte az államok formális egyesülése széttörne a belső rivalizáláson, s egy hosszabb egyesülési folyamat a náci doktrína értelmében biológiailag alacsonyabb rendűnek tekintett népekkel az alapító állam faji kimerüléséhez vezetne. A föderatív megoldás és a szláv, illetve román népekkel való egyesülés tagadása azonban nem zárta ki, hogy Németország más germán népek gondnoka legyen és azokat olyan birodalmi szövetségbe kényszerítse, amelyet kizárólag Németország irányítana.[44]

Már négy nappal 1933. január 30-i kancellári kinevezése után a Reichswehr vezetői előtt kijelentette, hogy a belpolitikai viszonyok teljes átalakítása, a felgyorsított katonai felfegyverzés lezárulása után és kedvező külpolitikai helyzet esetén nem vonakodik, hogy megvalósítsa az 1926 óta hirdetett *„az új keleti élettér megszerzését és kíméletlen germanizálását".* Ő maga nyilvános kijelentéseiben ugyan tartózkodóan nyilatkozott újjárendezési terveiről, de számos publicista Arthur Moeller van den Bruck: *Das Dritte Reich* (1923) és Giselher Wirsing: *Zwischeneuropa* (1929) munkáihoz kapcsolódva terjesztette Közép-Európa újjászervezésének, a gyarmatok újraelosztásának és a világméretű uralmi térségek elhatárolásának szükségességét, de legalábbis a német nép és birodalom által uralt *„Közép-Európát"* sürgetett. A dunai térség erősebb bekapcsolása a német háborús előkészületekbe és a Német Birodalomtól függő nagy gazdasági térség kialakítása felbátorította az ipar képviselőit is, hogy pontosítsák elképzeléseiket a délkelet-európai térségen túlmutató kelet-közép-európai és keleti-tengeri államok blokád-biztos gazdasági térségként való felhasználására. A külügyminisztérium régi vezető elitje abban a reményben támogatta Hitler hatalomnövelési terveit és területszerzését, hogy a *„nagy háború"* elkerülésével visszaszerezhetők az 1919-ben elveszített területek és visszacsatolhatók a német lakosú területek, amelyek közép-európai vezető szerepet biztosítanak a „Nagynémet Birodalomnak". A nácizmus Európa-ellenes beállítottsága ellenére a rendszer első hét évében mégis működhetett a hangsúlyozottan európai stílust ápoló, Hans Keller nemzetközi jogász által alapított A *Nacionalisták Nemzetközi Munkaközössége (IAdN)* nevű szervezet. A munkaközösség az egyes nemzetiségek közötti megbecsülés erősítését és a népek feletti békerendszer gondolatát népszerűsítette. [45]

Dánia és Norvégia 1940. áprilisi megtámadása, majd a holland, belga és luxemburgi semlegesség megsértésével végrehajtott sikeres májusi franciaországi hadjárat után olyan közel érezte magát a látszólag minden biztonsági- és gazdasági problémát megoldó *„élettérhez",* hogy a Nagy-Britannia elleni háború folytatása ellenére 1940. július 21-én a szárazföldi hadsereg főparancsnokságát megbízta *„az orosz probléma megkezdésével".* A Szovjetunióból kiinduló fenyegetés megszüntetése után német befolyás alá kerülne az *„Ukrán Birodalom. Balti Államszövetség. Fehér–Oroszország–Finnország".*

Időközben nyersanyagtartalékaik hadigazdasági jelentősége és felvonulási bázisuk miatt megnőtt a délkelet-európai országok jelentősége a nemzetiszocialista nagytér-politika számára. A szövetségesek táborába való átlépésüket és második frontvonal

[44] Neulen, Hans Werner: *Europa und das 3. Reich. Einigungsbestrebungen im deutschen Machtbereich 1939–45.* Universitas, München, 1987. 21–22.

[45] Uo. 23.

kialakulását megakadályozandó a birodalmi kormány arra kényszerült, hogy ugyan olyan komolyan vegye a magyar és bolgár határmódosítási sürgetést, mint a szovjet és olasz politikai és területi követelést. Romániának le kellett mondania a Szovjetunió javára Besszarábiáról és Észak-Bukovináról, Dél-Dobrudzsa pedig Bulgáriához került. A második bécsi döntés nyomán 1940. augusztus 30-án Magyarországhoz került Észak-Erdély. A német fenntartások ellenére 1940. október 28-án végrehajtott görögországi, balul sikerült olasz bevonulás és a Molotov november 11.–12-i berlini látogatásán az érdekszférák elhatárolásának véleménykülönbségei miatt a Balkán politikailag továbbra is nyugtalan maradt. A német pozíció délkelet-európai gyengeségeit még Magyarország, Románia és Szlovákia háromhatalmi paktumhoz való csatlakozása (1940. november 20–24-e között) sem leplezte. Amikor a jugoszláv hadsereg 1941. március végén ellenállt az ország szorosabb bevonásának a háromhatalmi egyezménybe, Hitler április 6-án parancsot adott megtámadására, amelyhez Magyarország is csatlakozott.

Jóllehet Goebbels 1940. március 18-i utasítása szerint a sajtóban nem lehetett a német hadicélokat megvitatni, az első katonai sikerek után mégis szaporodtak az *„Európa újjárendezésére"* vonatkozó megoldások. A német publicisták és jogászok egyetértettek abban, hogy a német népet Nyugat-Európától Skandinávián át Ukrajna és a Balkán mélységéig terjedő kontinentális-európai nagytér illeti meg, amely egyúttal nagy gazdasági térségként biztosítja a birodalom önellátását. Európa új határait a háború menetétől függően állapították meg és mind nagyszerűbb terveket kovácsoltak újjászervezésére. Franciaország megszállása és a Balkánon a német hatalmi befolyás növelése után a nagy konszernek és az ipar vezetői, illetve az illetékes reszortok képviselői is részt vettek a *„német–európai gazdasági térség kiépítésének"* minisztériumi előkészületeiben. Mind leplezetlenebbül követelték a gyarmatok visszaadását és a világméretű tengeri támaszpontok kiépítését.

A külügyminisztériumban Carl von Clodius nagykövet 1940. május végén Hollandia, Belgium, Luxemburg és Norvégia bevonását sürgette a nagynémet gazdasági térségbe. Kollégája, Karl Ritter pedig olyan német vezetésű nagy gazdasági térségért szállt síkra, amelyhez Hollandia, Belgium, Luxemburg, Dánia és Norvégia tartozik. Hozzácsatolnák a dunai térséget, a Baltikumot, Svédországot és Finnországot is, amely így összesen 200 millió embert tömörítene. Werner Daitz emlékiratában[46] taktikai megfontolásokból a német nagytér-gazdaságot a kül- és belföld felé *„európai"* gazdasági szövetségként tálalná, amely *„a kontinens valamennyi népére kiterjedne a Gibraltártól az Uralig, és az Északi sarktól Ciprus szigetéig".* Az elképzelések olyan európai gazdasági övezet kialakítására utaltak, amelyek a Szovjetunió elleni támadás gazdasági bázisát igyekeztek megteremteni. Az egyes minisztériumok képviselőiből álló Kereskedelempolitikai Bizottság azonban 1940 augusztusában lefékezte az Európa-eufóriát, s korlátozta az Európa gazdasági újjáalakítására irányuló tervek nyilvános megvitatását.

A birodalmi gazdasági minisztérium 1940 közepén készített tervezeteiben egyértelműen és meghatározóan a birodalom érdekei álltak előtérben, jóllehet ezek

[46] Uo. 72–75, ill. Pritz Pál: *Pax Gemanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban.* Osiris Kiadó, Budapest, 1999., 96–112.

még inkább az első világháború közép-európai elképzeléseihez, mintsem a nemzetiszocialista nagytér-tervekhez igazodtak. Az európai nemzetgazdaságok bedolgoznak a birodalomnak, biztosítják gazdasági szabadságát és erősítik blokádképességét. A Gustav Schlotterer[47] államtitkár vezette csoport pontosan tudta, hogy mindez egyedül erőszakkal és kizsákmányolással nem valósítható meg. A kooperáció érdekében ezért a német iparosokat összehozta a megszállt Nyugat-Európában élő kollégáikkal. Szerinte az egységes szállítási rendszer és az ipar európai racionalizálása végül *„gazdasági Páneurópához"* vezetne, amely nem igényel állami egyesítést, hanem csak a nemzetgazdaságok egyesülését egymás közötti szerződéseik bázisán. A mérsékelt gazdasági diplomácia kurzusa az integrált Európa termelői megállapodásait feltételezte.

1940 második felétől további tervek születtek az időközben Elzász-Lotaringiával, Luxemburggal és Eupen-Malmedyvel megnövelt *Nagy-Németország* továbbfejlesztésére a német nemzet *Nagygermán Birodalma* irányába, amely faji elvekre épült volna. Hitler számára *Európa* nem földrajzi, hanem *„vérszerinti"* fogalom volt; más náci vezetőkkel együtt a *„germán",* az *„európai",* a *„nemzetiszocialista"* és *„német"* fogalmakat állandóan szinonimaként használta. Az annektált, vagy birodalmi helytartók által irányított területekről (Danzig–Nyugat-Poroszország, Warthegau, Délkelet-Poroszország) tudatosan elűzték a szláv *„alsóbbrendű"* népeket. A birodalom által igazgatott, formálisan azonban még be nem tagolt provinciákat (Elzász, Lotaringia, Luxemburg, az 1919-ben Ausztriától elszakított Kärnten, Steiermark, Oberkrain és az egykori lengyel Białystok) következetesen germanizálták. A Cseh-Morva Protektorátust belső autonómiája ellenére a birodalom részeként kezelték; a Főkormányzóságból elűzték a lengyeleket és németekkel telepítették be. Ezek a területek – mintegy 100 millió lakossal – alkották a jövő *Nagygermán Birodalmának* magját. A Szovjetunió megtámadása után pedig Hitler úgy rendelkezett, hogy *„a régi-osztrák Galícia, az egész Balti-vidék, a Krím jelentős hátországával, a Volga-kolónia, valamint a bakui terület"* német birodalmi terület legyen.

Dánia – amely nem tanúsított katonai ellenállást a német benyomulással szemben –, Szlovákia és Horvátország a rendkívül korlátozott szuverenitású *„védőállam"* státuszát kapná: önálló külpolitika és haderő nélkül, s polgári közigazgatásukat német *„különmegbízott"* ellenőrizné. Norvégiában és Hollandiában a Quisling és Mussert vezette náci csoportosulások gyengeségei miatt Terbovennek és Seyβ-Inquartnak nem sikerült megnyernie a lakosságot a német nagytér-terveknek. Ezért nem született döntés a *Nagygermán Birodalomba* való államjogi csatlakozásuk formájáról. Nem történt meg Belgium flamand részeinek *„birodalmi gauként"* való bekebelezése sem. 1942. áprilisi döntése értelmében elmaradt Finnország *„szövetségi államként"* való, a finn-orosz téli háború idején a finnek által kért hozzácsatolásuk a Német Birodalomhoz. Az északkeleti szárnybiztosításért és a nikkel-tartalékai miatt Németországhoz csatolt Kola-félszigetért kártalanításul Finnországnak ítélték a német betelepülés számára kedvezőtlen klímájú korábbi orosz Kelet-Karéliát.

Hitler és környezetének Franciaországgal szembeni mély bizalmatlansága miatt feltehetően elmaradt volna az ország közvetlen bevonása a nagynémet birodalomba.

[47] Neulen 1987: 26–27.

Ugyan számoltak részvételével az *„új Európában”,* de kíméletlenül igazodnia kellett volna az *„új rendhez”.* A *„végső győzelem”* után visszaszorították volna 1648. évi határaira, megfosztották volna gyarmataitól, katonailag lefegyverzik, s politikailag a *„svájciasított”* csatlósállam szintjére süllyesztették volna. A tervezésnél nem jutottak tovább Himmler intézkedéseinél, hogy francia földön Burgundiában, Bretagne-ban és a Baszk-vidéken függő helyzetben lévő részállamokat alakítsanak ki. Ezzel szemben német részről a Vichy-kormány katonai támogatásával 1942 novemberéig számoltak, miután Hitlernek nem sikerült Spanyolországot megnyernie *„Európa hátsó ajtajának”* biztosítására Északnyugat-Afrikában és a Földközi-tenger nyugati medencéjében. A Szovjetunió elleni hadjárat idején azonban a gazdasági kizsákmányolás és az elnyomás annyira felerősödött, hogy megszűnt a francia kollaborációs hajlandóság, és Hitler – a szövetségesek észak-afrikai partraszállásának reakciójaként – elrendelte egész Franciaország megszállását.

A német iparral ellentétben – amely a térségben jó értékesítési piacokat és jelentős nyersanyagbázist látott – Hitler viszonylag kevesebb figyelmet fordított a Balkán országaira, jóllehet ő is a Németország által irányított nagy gazdasági térséghez sorolta őket és a kiskorú csatlós státuszába igyekezett szorítani. Szlovákiának, Magyarországnak és Romániának területgyarapodást helyezett kilátásba a Szovjetunió elleni háborúban való részvétel fejében, de csak az Antonescu-rendszernek engedte meg, hogy Besszarábia és Észak-Bukovina visszaszerzésén kívül megszállja a Dnyeszter és a Bug közötti területet. Hitler bizonyos szimpátiával viseltetett a Pavelić vezette autoritatív Horvátországgal szemben, amely Borisz bolgár királynak is kijárt. Görögországban kezdetben nem jelentett be területi igényeket, ezért az 1941. áprilisi német győzelem után belegyezett a bolgár és albán-olasz területi követelésekbe. Szerbiához hasonlóan azonban a stratégiailag és politikailag fontos körzetek Saloniki környékén és a török határnál, valamint Dél-Görögország, az Égei-tenger és Kréta német katonai igazgatás alatt állt s a Wehrmacht délkeleti parancsnokához tartozott. Csak az 1943. évi sztálingrádi fordulat és Mussolini letartóztatása után kezdték visszaszorítani az athéni olasz befolyást a Németországtól függő bábkormány felállításával. Hitler alacsony szinten tartotta a német jelenlétet a szövetséges Bulgáriában, hogy Délkeleten megőrizze Törökországot stratégiai pillérnek, s elejét vegye a félelmeknek, hogy a *Nagynémet Birodalom* a Dardanellák ellenőrzésére törekszik. Egyúttal érdektelenséget nyilvánított a Földközi-tenger keleti térségének jövőbeli alakítása iránt.

A kollaboráció jelensége kezdetben nyilvánvalóan az első világháború után lejáratódott rendszerek és politikusok elleni tiltakozásból táplálkozott. A nemzetállami gondolkodásnak megfelelő szűk körű ismeretek, a nemzetiszocializmust forradalmi munkáspártnak feltüntető propaganda elfogadása nyomán a megszállás első hónapjaiban nem csak opportunista, hanem idealista körökben, s néhány csoportban nyilvánvaló készség mutatkozott a valódi európai újjárendezés megvitatására a németekkel. Ezen első év kooperációs készsége azonban gondosan elkülönítendő a későbbi háborús évek kollaborációjától. A kollaboráció zömét azon emberek csoportja alkotta, akik a nemzetállam csődjéből kiindulva komolyan hajlandók voltak megvizsgálni, hogy a németekkel közösen mit lehet az életképtelen korábbi államrendszerek helyére állítani.

A német diplomácia 1940–1941-ben nem tett európai kezdeményezést. Az 1940. szeptember 27-i háromhatalmi egyezményt ugyan a sajtó az *„új rend”* Magna Chartájaként értékelte, s az antikomintern paktum 1941. novemberi megújítását az első európai kongresszusnak állította be, voltaképpen e szerződéseknek inkább propagandisztikus hatása volt. Joachim von Ribbentrop birodalmi külügyminiszternek sem voltak eredeti elképzelései. Valójában csak 1939–1940-ben állt elő az euro-ázsiai kontinentális blokk (a Berlin–Róma–Moszkva–Tokió négyszög a Szovjetunió elleni német támadás alternatívájaként) újszerű javaslatával. Másrészt valamennyi fontos külpolitikai döntést Hitler hozta, így a külügyminiszter pozíciója tulajdonképpen felesleges volt. Mivel Hitler 1939-től kizárólag a fegyveres erővel politizált, a német diplomácia a statiszta szerepébe csúszott; pozíciója olyan mértékben szorult vissza, amilyen tempóban a német hadseregek előre nyomultak.

A háború alatt a német diktátor sohasem hagyott kétséget afelől, hogy a hollandokat, flamandokat, dánokat, norvégeket és svédeket be kívánja tagolni a *Nagygermán Birodalomba,* amelynek 120–130 milliós germán magja köré tömörítené Európa fennmaradó részét, s így Berlin egy 400 milliós térséget ellenőrizne. A sajtónak 1941 júniusában ismét megtiltották, hogy konkrét terveket említsen a népek együttéléséről.[48]

A külügyminisztériumon kívül még kilenc különböző kutatóintézet és akadémiai társaság foglalkozott az *„új Európa”* és a nagytér-gazdaság terveivel, illetve a német igények elvi megalapozásával. Közülük legkitartóbban a Werner Daitz vezette *Európai Gazdaságtervezési és Nagytér-gazdasági Társaság,* valamint a Franz Alfred Six SS-Standartenführer vezette *Külföldi Tudományos Intézet* dolgozott az európai nagytér elméletein.[49] Karl Richard Ganzer *Az új Németország történetének birodalmi intézete* vezetőjeként tudatosan szembeszállt a föderatív Európa-eszmékkel és a nemzetiszocialista Németország európai hegemóniájának megalapozásán dolgozott. A külügyminisztérium így szinte befolyás nélkül maradt Európa újjárendezésében. Mivel a birodalom 1942-ben már csak 22 állammal tartott fenn diplomáciai kapcsolatot, a diplomácia a puszta háborús szövetségi politikára redukálódott. Ráadásul munkaidejük növekvő részét a hivatali rivalizálás és a kompetencia-konfliktusok kötötték le.[50]

A sztálingrádi vereség éles választóvonalat jelentett a német hadicél-politikában és a propagandában. Amikor nyilvánvaló lett, hogy a háború egyedül katonai eszközökkel nem fejezhető be győztesen, a vezető funkcionáriusok körében új elképzelések születtek. A német propagandagépezet az oroszról a bolsevik ellenségképre váltott, s az *„Európa a bolsevizmus ellen”* jelszó a kontinens közösségi és összetartozási érzését igyekezett erősíteni. A propagandában a Wehrmacht lett a kontinens védelmezője, azt sugallva, hogy csak a Német Birodalom és szövetségesei képesek megmenteni Európát.

1943-ban alig akadt birodalmi minisztérium, amely ne készített volna valamiféle tervet és megoldási javaslatot az európai újjárendezésről. A kezdeményezés a külügyminisztérium kezébe került, amely végre ismét külpolitikai alapkérdésekkel foglalkozhatott. Martin *Luther* államtitkár-helyettes már 1942 szeptemberében

[48] Uo. 22.
[49] Uo. 31.
[50] Uo. 33.

Európa-bizottság felállítását javasolta a külügyminiszter vezetésével.[51] A bizottság előkészítené a kapcsolatok újraszabályozását a birodalom valamint Európa államai és népei között, a munkatársak belső köre pedig megoldási javaslatokat dolgozna ki számára. Ezzel megakadályoznák az önálló Európa-minisztérium felállítását is. Az *Európa-bizottság* és a munkakör még meg sem alakult, amikor Ribbentrop beterjesztette az *Európai Államszövetség* tervét és alapító iratát, amely szuverenitást, szabadságot és politikai függetlenséget ígért. Hitler azonban elutasította a tervezetet, mert ragaszkodott Németország vezető szerepéhez. Pedig Ribbentrop nem hagyott kétséget afelől, hogy az államszövetséget propagandisztikus játékszernek tekinti és szilárdan kitart a *Nagygermán Birodalom* célja mellett, amely kizárt minden föderális megoldást.

1943. április 5-én hivatalosan is megalakult az *Európa-bizottság,* amelyhez Ribbentropon kívül még 14 diplomata tartozott. Üléseit előkészítendő három munkacsoport alakult, amely történelmi, földrajzi, szerződési és publicisztikai problémákkal foglalkozott. A bizottság szeptember elejére elkészítette 17 pontos javaslatát Európa föderatív alapon történő egyesítéséről, amelyet a tengely valamennyi nemzete aláírt volna. A tervezet azonban sohasem vált a náci külpolitika alapelvévé, hanem eltűnt az íróasztalok süllyesztőiben.[52]

Az 1943-ban hat és félezer munkatársat foglalkoztató külügyminisztériumban – amelynek 60%-a nem náci tisztviselőkből állt – olyan eltérő felfogások is megfogalmazódtak, amelyek a rasszista hegemónia helyett a multinacionális konföderatív rendezés mellett álltak ki. Közéjük tartozott Kolb követtanácsos, aki 1943 februárjában a nagytér-közösséget önkéntes alapon képzelte el, függetlenül annak belső strukturális felépítésétől. A Németországot, Olaszországot és Japánt, valamint az európai és nagy-ázsiai nagyterek politikai alakulatát érintő szerződéstervezete 1941-ben még sokat ígérően hangzott volna a leigázott európai nemzetek számára. A legátfogóbb kezdeményezést azonban Cécil von Renthe-Fink követ tette, aki minden alkalmat megragadott, hogy miniszterétől nyilatkozatot csikarjon ki az egységes Európáról és támogassa az európai államszövetség elképzelését. Azonban a császári korszak diplomáciájához tartozó, rendkívül taktikusan fogalmazó követ tervezetei is hiábavalónak bizonyultak.[53]

A berlini vezetési igény megfogalmazása és jogi formába öntése a náci jogászok feladata volt. A náci nagytér-gondolkodás elveit legteljesebben Carl Schmitt fejtette ki először 1939-ben megjelent könyvében *(Völkerrechtliche Großraumordnung und Interventionsverbot raumfremder Mächte),* amelyben Európa számára a német *Monroe-elvet* hirdette meg. Az új náci nemzetközi jog kialakította a birodalom európai térségének vezetési elméletét, amely a saját felsőbbségi térség mellé lépett. Ebben a vezetési térségben *„belső nemzetközi jog"* érvényesül, amely lehetővé teszi a birodalom számára, hogy a térség népeivel tetszés szerint járjon el. A nem-német népek bevonását e vezetési térségbe azzal utasították el, hogy még nem nőttek fel a nagy politikai küzdelmekhez. A nemzetközi jog új elképzelésének középpontjában már

[51] Pritz 1999: 211.
[52] Neulen 1987: 40–42.
[53] Uo. 42–44.

nem az állam, hanem a nép állt, amely a nemzetközi jog hordozója és részese. A különböző értékű népekről szóló elmélet, a rasszista rangsorolás mércéje egyértelműen az egyenlőségre és függetlenségre épülő szuverenitás ellen irányult. Önálló államiságuk pótlékaként a jogi védelemtől megfosztott nemzeteknek népi tulajdonu honi területeket juttatnának.[54]



Richard Coudenhove-Kalergi (1894–1972)

A náci szerzők írásai alapvetően negatívan ítélték meg s elvetették a korábbról ismert Európa-terveket, azok jogi és politikai formáit, mint például az európai államszövetség, európai szövetségi állam, konföderáció, Európai Egyesült Államok és Páneurópa elképzeléseit. Különösen az európai államszövetség eszméjét bírálták, mert annak *„formális egyenlőségi"* elve szemben állt a fajilag jó és rossz népek náci besorolásával. Élesen támadták Coudenhove-Kalergi Páneurópa-eszméjét. Miután Hitler már 1928-ban elvetette Coudenhove-Kalergi nézeteit, epigonjai kikezdték munkásságát, akit a versailles-i rendszer támogatójának bélyegeztek. Szövetséges propagandának tekintve hasonlóképpen elvetettek minden nyugati föderációs és konföderációs tervet. Nem volt többé aktuális Friedrich Naumann *Mitteleuropa-terve,* sőt Franz List elképzelése sem; Hitler tervezése ugyanis messze túlmutatott a közép-európai térségen. Azonban kínosan tartózkodott *„Európa újjárendezésének"* konkrét megfogalmazásától: Weizsäcker külügyi államtitkár 1943. május 2-án ezt írta naplójába: *„A Führer bizalmasan elmondta, hogy azért nem kezdünk megbeszéléseket 'Európa újjárendezéséről', mert szomszédjaink valamennyien ellenségeink. Meg kellene hallgatnunk őket, de semmit sem ígérhetnénk nekik".*

Legkedvesebb téma a nagytér-gazdaság eszméje volt, amelyet 1942-től az *Európai Gazdasági Közösség* kifejezéssel propagáltak. Magát a fogalmat 1916-ban Werner Daitz használta először, s az élettér-gondolkodás gazdasági kiegészítéséül szolgált. Történelmileg az elképzelést a *Hanza-Szövetségre* igyekeztek visszavezetni, s azt jelentette, hogy egy központi hatalom – a birodalom – az adott nemzetek feletti

[54] Uo. 46.

térségben összehangolja és vezeti a termelést. A Wehrmacht főparancsnoksága már 1939 augusztusában vizsgálta a német vezetés alatt álló nagytér-gazdaság hadigazdasági helyzetét. A nagytér-gazdaságnak kellett megteremteni a nemzetiszocializmus európai politikai uralma gazdasági alapját. A háború végéig azonban csupán az elképzelés töredékes kidolgozásáig jutottak; különösen az egyes népgazdaságok koordinációjának problémájával boldogultak nehezen.

A náci terjeszkedést nem teljesen magukénak valló újságírók, tudósok és gazdasági vezetők közül kiemelkedett a szerkesztő-értelmiségi Giselher Wirsing,[55] aki 1944-ben megjelent könyvében *(Das Zeitalter des Ikaros)* a föderalizmus mellett tett hitet. Tézise szerint ugyanakkor a második világháború az európai egyesítés negyedik kísérlete Napóleon, a Szent Szövetség és Briand után. Megjósolta azt is, hogy Németország és Japán veresége esetén a világuralmat az Egyesült Államok és a Szovjetunió univerzalizmusa veszi át.

1944-ben a külügyminisztériumban a politikai tervezés az *Európai Államszövetség* elképzelése körül mozgott, de komolyabb európai kezdeményezésre nem került sor. A legtöbb birodalmi hivatal továbbra sem tervezett alapvető változásokat a nemzetiszocialista programban, és nem nyújtott be komolyabb tervezetet Európa újjárendezéséről.

1944 márciusában a *Német Munkafront* (DAF) szerény keretek között a sziléziai Bad Salzbrunnban megrendezett konferenciáján 17 európai ország társadalompolitikusai tanácskoztak a haladó európai szociális rend alapjairól. A modernizáló kezdeményezések között elismerték a munkához való jogot, s az európai szociális rendszerek sokrétűségét, amelyet nem lehet uniformizálni. Lemondtak az egységes törvényhozásról is. A rendezvény azonban alkalmat teremtett a nemzetiszocialista rendszernek, hogy a jól csengő szociálpolitikai elveket érvényesítse a birodalomban dolgozó (1943-ban már 5,7 millió) külföldi munkaerővel (hadifoglyok, idegen munkások, önkéntes polgári személyek) szemben. A megszépítő kifejezéssel *„vendégmunkásoknak”* nevezetteket *„faji értékük”* szerint osztályozták, és részben rabszolgasorsban tartották. Külföldi még 1944-ben sem lehetett német munkás elöljárója, vagy az üzemi közösség tagja. Így a nemzetiszocializmus, amely kifelé nem tudott pozitív Európa-képet közvetíteni, a birodalmon belül is hű maradt önmagához: a birodalmi biztonsági hivatal és a pártkancellária továbbra is fenntartotta a külföldiek faji megkülönböztetését és a felsőbbrendű német faj követelményét. A néhány birodalmi intézményben kidolgozott és a magángazdaságból érkező kezdeményezések szerény eredményt hoztak, és nem befolyásolhatták az események menetét.[56]

1944–1945-ben új tervek érkeztek a Waffen-SS köreiből is. A fekete rend egyes részei már viszonylag korán függetlenítették magukat vezetőjük nagy-germán és imperialista ambícióitól. Himmler kísérteties álma a földet uraló szőke nemesi fajról a világbirodalom víziójában tetőzött: *„A nagynémet birodalom után jön a germán birodalom, majd az Uralig terjedő germán-gót birodalom, és talán azután majd a gót–frank–Karoling birodalom”*.[57] A nemzetek feletti germán impériumban a germán

[55] Uo. 56–57.
[56] Uo. 57–58.
[57] Uo. 61.

ideológia megtestesítője az egyesítő- és vezető funkciókat ellátó SS lenne. Még 1944 augusztusában is *„megmásíthatatlannak"* tekintette a germán birodalom alapítását, amelyben *„a 90 millióhoz 30 millió egyéb germán csatlakozna, így vérbázisunk 120 millióra bővülne".*[58]

A Wehrmacht és a Waffen-SS német egységeihez 1940 után csatlakozó *„germán"* (holland, flamand, vallon, skandináv, stb.) önkéntesek azonban nem hazájuk autonómiájának megszüntetését vagy önkéntes alávetettségét remélték, hanem nagy részük az egyenjogú európai hadsereg (egyfajta európai Wehrmacht) előőrsének tekintette magát, jóllehet e gondolakör sohasem vált az SS vezérmotívumává. Az SS Főhivatalában tevékenykedő külföldi tisztek között a svájci Franz Riedweg és Heinrich Büeler európai-föderális programja a *„germán államokat"* (Svédország, Norvégia, Dánia, Hollandia, Belgium, Svájc, Németország) államszövetségben egyesítette volna. A Németország vezette *„germán közösséget"* az ősi germán hagyományokra építenék, amelynek politikai életét főleg a községek, a körzetek, a provinciák és a gauk határoznák meg. A *„germán közösségben"* Németország az *„első lenne az egyenlők között".* Mellette még az *Európai államok uniójára* (Anglia, Franciaország Spanyolország és Olaszország gyarmataikkal), valamint a *Balti államközösségre* (Finnország, Észtország, Lettország, Litvánia) és a *Balkán Államközösségre* (Görögország, Bulgária, Románia, Jugoszlávia, Horvátország, Szlovákia, Csehország, Magyarország) is gondoltak. Alapvetően az Uralig terjedő keleti térség föderatív felosztását tervezték, amely valamiféle *„szövetségekben"* csatlakozna az *Európai államok uniójához*, ahol azonban a *„germán államok"* egy szorosabb szövetségben lennének érdekeltek.

Az egész elképzelés elsősorban a gazdaság révén valósulna meg: az általános európai vámunió révén jutnának el az egységes kontinentális gazdasági térséghez. Meg voltak győződve arról, hogy a rendkívüli gazdasági előnyök felvirágoztatnák Európát, s egyes államai minden további nélkül lemondanának bizonyos szuverenitási jogokról az egész javára.[59]

Az SS Európa-elképzeléseinek ideológiai centruma a Birodalmi Biztonsági Főhivatal D és C hivatali csoportja volt. A D csoportban a 31 éves jogász Alexander Dolezalek Hauptsturmführer gondolatai a föderatív *Európai Államszövetség (Europäische Eidgenossenschaft)* körül mozogtak. A mindenkori helyzethez alkalmazkodva ő dolgozta ki többek között a *„kettős hátraarc"* politikai elképzelését, azt a kétfokozatú tervet, amellyel a szövetségesek Casablancában elfogadott feltétel nélküli kapitulációját igyekezett meghiúsítani és a német középhelyzet előnyeit kihasználni. Véleménye szerint a Nyugatot csak a Rapallóval való fenyegetés tudná tárgyalásra kényszeríteni. Ennek érdekében a Szovjetunióval meglévő összes szálat ki kellene használni egy új, a breszt-litovszkihoz hasonló különbéke hihetővé tételére. A két szocializmus ideológiai közeledését szignalizálandó az országon belül is radikális belpolitikai és szociálpolitikai intézkedésekre lenne szükség. Dolezalek azt remélte: olyan nagy Washington és London félelme a Berlin-Moszkva szövetségtől és a Rajnáig terjedő kommunista Európától, hogy még egyetértésre lehet jutni velük. A tervvel

[58] Uo.
[59] Uo. 62–64.

szemben a rendszeren belül természetesen ellenállás jelentkezett. Ernst Kaltenbrunner, a Főhivatal vezetője túl kockázatosnak tartotta az akció belpolitikai támogatását, azt, hogy az összeomló birodalom mindinkább a kommunizmus felé forduljon. Különösen bizonytalan volt a német tárgyalópartnerek ügye, hiszen a Nyugattal kötendő kompromisszumos békét Hitlerrel az élen nem lehetett volna elérni. Ezért a birodalmi elnök formális pozíciójába való visszaszorítását, és az SS birodalmi vezetésének felértékelését fontolgatták.

Dolezalek föderális Európai Államszövetség-terve az önkéntes együttműködésre, a népiségi szabadságra és az eltérő jellegű nemzeti szocializmusokra épült. Az európai program megkönnyítené a birodalom antiimperialista irányváltoztatását, a nyugati hatalmaknak pedig a Berlinnel való megállapodást. Elképzeléseiket az *Európa-chartában* pontosították. Az egyenjogúságot bizonyítandó a külföldi önkénteseknek és az arra rászolgált idegen munkásoknak pótútlevelet, egyfajta Európa-útlevelet javasoltak. Javaslataival veszélyes területre tévedt, mert elképzelései jelentős bel- és külpolitikai iránymódosításokat feltételeztek. Emiatt többször megfenyegették, de tovább dolgozott. A kettős hátraarc politikája meghiúsult; Dolezalek az értelmiségi kisebbséget testesítette meg a korántsem egységes SS-impériumban és ellenzékiként támogatta Észak- és Nyugat-Európa ellenállási szervezeteinek angliai kapcsolatépítését.[60]

[60] Uo. 64–68.

Irodalom

Dokumentumgyűjtemények

Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945. Serie B, Serie C. Vandenhoeck und Ruprecht in Göttingen, 1971.

Almási János – Girus Károly – Kis Aladár (szerk.): *Nyugat-Európa és az Egyesült Államok 1918–1939. Új- és legújabb kori egyetemes történeti szöveggyűjtemény,* 2/1. kötet. Tankönyvkiadó, Budapest, 1976.

Az emberi jogok dokumentumokban. Összeállította: Kovács István és Szabó Imre. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976.

Bertold, Lothar – Diehl, Ernst (Hrsg.): *Revolutionäre deutsche Parteiprogramme.* Dietz Verlag, Berlin, 1967.

Domarus, Max: *Hitler. Reden und Proklamationen 1932–1945*. *Kommentiert von einem Zeitgenossen.* Süddeutscher Verlag, München, 1965.

Dowe, Dieter – Klotzbach, Kurt (Hrsg.): *Programmatische Dokumente der deutschen Sozialdemokratie*. Dietz Verlag, Bonn-Bad Godesberg, 1973.

Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918–1945.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1983.

Friedrichs, Arel (Hrsg.): *Die nationalsozialistische Revolution 1933.* Junker & Dünnhaupt Verlag, Berlin, 1935.

Friedrichs, Arel (Hrsg.): *Deutschlands Aufstieg zur Großmacht 1936.* Junker & Dünnhaupt Verlag, Berlin, 1939.

Goebbels, Joseph: *Napló.* Dunakönyv Kiadó, Budapest, 1994.

Grau, Günter: *Homoszexualitás a Harmadik Birodalomban. A diszkrimináció és az üldözés dokumentumai.* Osiris Kiadó, Budapest, 2001.

Harsányi Iván – Székely Gábor – Jemnitz János (szerk.): *München 1938.* Kossuth, Budapest, 1988.

Hitler, Adolf: *Mein Kampf.* Zentralverlag der NSDAP. Franz Eher Nachf. GmbH, 1944.

Hofer, Walther (Hrsg.): *Der Nationalsozialismus. Dokumente 1933–1945.* Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1957.

Horváth Jenő – Hovanyecz László (szerk.): *Dokumentumok és szemelvények a nemzetközi munkásmozgalom történetének tanulmányozásához.* II. kötet. 1898–1945. Kézirat. Tankönyvkiadó, Budapest, 1978.

Hürten, Heinz (Hrsg.): *Weimarer Republik und Drittes Reich.* Philipp Reclam jun, Stuttgart, 1995.

Kühnl, Reinhard: *Der deutsche Faschismus in Quellen und Dokumenten.* Pahl-Rugenstein, Köln, 1978.
Németh István: *Európa-tervek 1300–1945. Visszapillantás a jövőbe.* ELTE Eötvös kiadó, Budapest, 2001.
Németh István: *Demokrácia és diktatúra Németországban 1918–1945. 2. kötet. A „Harmadik Birodalom" (1933–1945). Összegzés és dokumentumok.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2007.
Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Lóránt – Juhász Gyula (szerk.): *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944.* Kossuth, Budapest, 1968.
Ránki György (szerk.): *Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfiakkal I–II. kötet.* Magvető, Budapest, 1983.
Sipos Péter: *Adattár a II. világháború történetéhez.* História–MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1994.
Stoecker, Helmuth (Hrsg.): *Handbuch der Verträge 1871–1964.* VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1968.
Weber, Hermann (Hrsg.): *Der deutsche Kommunismus.* Kiepenhauer & Witsch, Köln–Berlin, 1963.
Schumann, Wolfgang (Hrsg.): *Griff nach Südosteuropa.* VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1973.
Treue, Wolfgang: *Deutsche Parteiprogramme 1861–1961.* Göttingen, 1961.

Feldolgozások

Ádám Magda: *A kisantant (1920–1938).* Kossuth, Budapest, 1981.
Arendt, Hannah: *Elemente und Ursprünge totalitärer Herrschaft. Antisemitismus, Imperialismus, Totalitarismus.* München, 1986.
Benz, Wolfgang: *Geschichte des Dritten Reiches.* München, 2000.
Benz, Wolfgang – Graml, Hermann – Weiß, Hermann (Hrsg.): *Enzyklopädie des Nationalsozialismus.* Stuttgart, 1997.
Berend T. Iván: *Válságos évtizedek. Közép- és Kelet-Európa a két világháború között.* Gondolat, Budapest, 1982.
Bezimenszkij, Lev: *A titkos Barbarossa-dosszié.* Kárpáti Kiadó, Uzsgorod, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975.
Bloch, Charles: *Das Dritte Reich und die Welt.* Ferdinand Schöningh, Paderborn–München–Wien–Zürich, 1993.
Bracher, Karl Dietrich: *Stufen der Machtergreifung.* Ullstein Verlag, Frankfurt am Main–Berlin–Wien, 1974.
Bracher, Karl Dietrich: *Die Auflösung der Weimarer Republik.* Ring Verlag, Villingen-Schwarzwald, 1971.
Bracher, Karl Dietrich – Funke, Manfred – Jacobsen, Adolf (Hrsg.): *Deutschland 1933–1945. Neue Studien zur nazionalsozialistischen Herrschaft.* Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 1992.
Bracher, Karl Dietrich: *Die nationalsozialistische Machtergreifung.* Ullstein, Frankfurt am Main–Berlin–Wien, 1974.

Brechtken, Magnus: *Die nationalsozialistische Herrschaft 1933–1939.* Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2004.
Broszat, Martin: *Deutschland–Ungarn–Rumänien.* In: Funke, Manfred: *Hitler, Deutschland und die Mächte. Materialien zur Außenpolitik des Dritten Reiches.* Droste, Düsseldorf, 1976. 524–564.
Broszat, Martin: *Der Staat Hitlers.* dtv, München, 1969.
Broszat, Martin-Frei, Norbert (Hrsg.): *Das Dritte Reich im Überblick.* Piper, München, 1989.
Bullock, Alan: *Hitler und Stalin. Paralelle Leben.* Siedler Verlag, Berlin, 1991.
Bussman, Georg (Hrsg.): *Kunst im Dritten Reich.* Frankfurter Kunstverein, Frankfurt am Main, 1979.
Collotti, Enzo: *A náci Németország.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1965.
Dederke, Karlheinz: *Reich und Republik. Deutschland 1917–1933.* Klett–Cotta, Stuttgart, 1969.
Delarue, Jacques: *A Gestapo története.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972.
Diószegi István: *Két világháború árnyékában. Nemzetközi kapcsolatok története 1919–1939.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1974.
Diószegi István: *A hatalmi politika másfél évszázada 1789–1939.* História–MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1994.
Elvert, Jürgen: *Der Balkan und das Reich. Deutsche Südosteuropapläne zwischen den Weltkriegen.* In: *Der Balkan. Eine europäische Krisenregion* (HMRG, Beiheft 16) Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH, Stuttgart, 1997. 133–180.
Elvert, Jürgen: *Mitteleuropa! Deutsche Pläne zur europäischen Neuordnung (1918–1945)* Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1999.
Fest, Joachim: *Hitler. Eine Biographie.* Ullstein, Frankfurt am Main–Berlin, 1991.
Fest, Joachim: *Das Gesicht des Dritten Reiches. Profile einer totalitären Herrschaft.* Piper, München, 1993.
Fings, K. – Heuss, H. – Sparing, F: *Szintik és romák a náci rendszer idején. A „fajelmélettől" a lágerekig.* Pont Kiadó, Budapest, 2001.
Fiziker Róbert: *A legendás borostyánszoba.* Kortina Kiadó, Budapest, 2003.
Frommelt, Reinhardt: *Paneuropa oder Mitteleuropa.* Deutsche Verlagsanstalt, Stuttgart, 1977.
Fulbrook, Mary: *Németország története.* Maecenas, Budapest, 1993.
Geiss, Imanuel – Wendt, Bernd Jürgen (Hrsg.): *Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhunderts.* Bertelmann Universitätsverlag, Düsseldorf, 1973.
Graml, Hermann: *Europas Weg in den Krieg. Hitler und die Mächte 1939.* Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte, 29.
Hecker, Hans: *Mitteleuropapläne als Versuche einer europäischen Friedensordnung.* In: *Die historische Einheit Europas. Ideen – Konzepte – Selbstverständnis.* Herausgegeben von Hans Hecker und Silke Spieler. Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen, Bonn, 1994. 135–164.
Herbst, Ludolf: *Das nationalsozialistische Deutschland 1933–1945. Die Entfesselung der Gewalt: Rassismus und Krieg.* Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1996.
Hildebrand, Klaus: *Deutsche Außenpolitik 1933–1945.* Kalkül oder Dogma? Stuttgart, 1990.

Hildebrand, Klaus*: Das Dritte Reich.* R. Oldenbourg Verlag, München, 1991.
Hildebrand, Klaus: *Das vergangene Reich. Deutsche Außenpolitik von Bismarck bis Hitler.* Ullstein, Berlin, 1999.
Hillgruber, Andreas: *Deutschlands Rolle in der Vorgeschichte der beiden Weltkriege.* Göttingen, 1967.
Hillgruber, Andreas: *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler.* Frankfurt am Main, 1970.
Hillgruber, Andreas: *Deutsche Außenpolitik im Donauraum 1930 bis 1939.* In: *Die Zerstörung Europas. Beiträge zur Weltkriegsepoche 1914–1945.* Berlin, Propyläen, 1988.
Hinz, Berthold: *Kunst im Dritten Reich.* München, 1974.
Jacobsen, Hans-Adolf: *Nationalsozialistische Aussenpolitik 1933–1938.* Metzner, Frankfurt am Main–Berlin, 1968.
Jäckel, Eberhard: *Hitlers Weltanschauung. Entwurf einer Herrschaft.* Stuttgart, 1981.
Karsai Elek: A berchtesgadeni sasfészektől a berlini bunkerig. *Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1981.*
Karsai László: *Holokauszt.* Pannonica Kiadó, Budapest, 2001.
Kennedy, Paul: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
Kershaw, Ian: *Hitler. 1889–1936. Hybris.* Szukits Könyvkiadó, Szeged, 2003.
Kershaw, Ian: *Hitler. 1936–1945. Nemesis.* Szukits Könyvkiadó, Szeged, 2004.
Kershaw, Ian: *A Hitler-mítosz. Vezérkultusz és közvélemény.* Kortina Kiadó, Budapest, 2003.
Kershaw, Ian – Lewin, Moshe: *Sztálinizmus és nácizmus. Diktatúrák összehasonlítása.* Szukits Könyvkiadó, Szeged, 2005.
Klee, Ernst: *»Euthanasie« im NS-Staat. Die »Vernichtung lebensunwerten Lebens«.* Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 2004.
Kogon, Eugen: *Az SS állam. A koncentrációs táborok rendszere.* Coldwell könyvek, Budapest, 2006.
Kotek, Joël – Rigoulot, Pierre: *A táborok évszázada.* Nagyvilág, évszám és hely nélkül
Lange, Karl: *Hitlers unbeachtete Maximen. „Mein Kampf" und die Öffentlichkeit.* Stuttgart, 1968.
Lenk, Kurt: *Volk und Staat. Strukturwandel politischer Ideologien im 19. und 20. Jahrhundert.* Stuttgart, 1971.
Löwenthal, Richard – von zur Mühlen, Patrik*: Widerstand und Verweigerung in Deutschland 1933 bis 1945.* Verlag Dietz Nachf, Berlin–Bonn, 1984.
Mann, Golo: *Deutsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts*. Fischer, Frankfurt, 1958.
Mann, Golo: *Németország története 1919–1945.* Balassi Kiadó, Budapest, 1997.
Matthäus, Jürgen – Mallmann, Klaus-Michael: *Németek, zsidók, népirtás. A holokauszt, mint történelem és jelenkor.* Gold Book, 2006.
Meissner, Hans Otto – Wilde, Harry: *Die Machtergreifung. Ein Bericht über die Technik des nationalsozialistischen Staatsstreichs.* J. G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger, Stuttgart, 1958.
Meyer, Henry Cord: *Mitteleuropa in German Thought and Action 1815–1945.* Martinus Nijhoff – The Hague, 1955.

Michalka, Wolfgang (Hrsg.): Der zweite Weltkrieg. *Piper, München–Zürich, 1989.*
Miller, Susanne – Potthoff, Heinrich: *Kleine Geschichte der SPD. Darstellung und Dokumentation 1848–1983.* Verlag Neue Gesellschaft GmbH, Bonn, 1983.
Németh István: *Németország története. Egységtől az egységig (1871–1990).* Aula Kiadó, Budapest, 2002, 2004 (második kiadás).
Németh István (szerk.): *20. századi egyetemes történet. I. Európa.* Osiris Kiadó, Budapest, 2005.
Nolte, Ernst: *Der Faschismus in seiner Epoche.* Piper Verlag, München, 1963. (Magyarul: A fasizmus korszaka. XX. századi intézet, Budapest, 2003.)
Oberländer, Erwin (Hrsg.): *Hitler–Stalin-Pakt 1939. Das Ende Ostmitteleuropas?* Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1989.
Ormos Mária – Incze Miklós: Európai fasizmusok 1919–1939. Kossuth, Budapest, 1976.
Ormos Mária: *Nácizmus – fasizmus.* Magvető, Budapest, 1987.
Ormos Mária: *Hitler.* T-Twins, Budapest, 1993.
Ormos Mária: *A történelem vonatán. Európa és Magyarország a 20. században.* Múlt és Jövő Könyvkiadó, Budapest, 2005.
Ormos Mária – Majoros István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás, 1814–1945.* Osiris Kiadó, Budapest, 1998.
Plaschka, Richard G. – Haselszeiner, Horst – Suppan, Arnold és mások (Hrsg.): *Mitteleuropa-konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts.* Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1995.
Pritz Pál: *Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban.* Osiris Kiadó, Budapest, 1999.
Ránki György: *A második világháború története.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1973.
Ránki György: *Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemóniáért (1919–1939).* Magvető Kiadó, Budapest, 1981.
Ránki György: *Mozgásterek, kényszerpályák.* Magvető Kiadó, Budapest, 1983.
Ránki György: *A Harmadik Birodalom árnyékában.* Magvető Kiadó, Budapest, 1988.
Ránki György: *A II. világháború gazdaságtörténete*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1990.
Rauschning, Hermann: *Hitler bizalmasa voltam.* Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1970.
Roberts, Martin: *Európa története 1900–1973. Az új barbárság kora*? Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
Romsics Ignác: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében.* Osiris Kiadó, Budapest, 1996.
Schellenberg, Walter*: Emlékiratok.* Téka – Zrínyi Kiadó, Budapest, 1989.
Schmädeke, Jürgen – Steinbach, Peter (Hrsg.*): Der Widerstand gegen den Nationalsozializmus. Die deusche Gesellschaft und der Widerstand gegen Hitler.* Piper, München, 1994.
Schmidt, Paul: *Hitler tolmácsa voltam.* Gondolat, Budapest, 1971.
Schulz, Gerhard: *Deutschland seit dem Ersten Weltkrieg 1918–1945.* Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen, 1982.
Shirer, William L.: *A Harmadik Birodalom felemelkedése és bukása.* Teleteacher, hely nélkül,1995.
Speer, Albert: *Hitler bizalmasa voltam.* Zrínyi Kiadó, Budapest, é. n.
Steinbacher, Sybille: *Auschwitz. Geschichte und Nachgeschichte.* Beck, München, 2004.

Studt, Christoph (Hrsg.): *Das Dritte Reich. Ein Lesebuch zur deutschen Geschichte 1933–1945.* Verlag C. H. Beck, München, 1998.
Schmädeke, Jürgen – Steinbach, Peter (Hrsg.): *Der Widerstand gegen Nationalsozialismus. Die deutsche Gesellschaft und der Widerstand gegen Hitler.* Piper Verlag, München–Zürich, 1994.
Schröder, Hans-Jürgen: *Der Aufbau der deutschen Hegemonialstellung in Südosteuropa 1933–1936.* In: Manfred Funke: *Hitler, Deutschland und die Mächte. Materialien zur Außenpolitik des Dritten Reiches.* Droste, Düsseldorf, 1976. 757–773.
Schröder, Hans-Jürgen: *Deutsche Südosteuropapolitik 1929–1936. Zur Kontinuität deutscher Außenpolitik in der Weltwirtschaftskrise.* In: Geschichte und Gesellschaft, 1976. 4–32. old.
Schulz, Gerhard: *Deutschland seit dem Ersten Weltkrieg 1918–1945.* Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen, 1982.
Schüddekopf, Otto-Ernst: *Nationalbolschewismus in Deutschland 1918–1933*. Ullstein, Frankfurt/Main–Berlin–Wien, 1972.
Tilkovszky Lóránt*: Ez volt a Volksbund.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978.
Tilkovszky Lóránt: *Hét évtized a magyarországi németek történetéből 1919–1989.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1989.
Tjaden, H. H.: *Struktur und Funktion der „KPD-Opposition" (KPO).* Verlag Anton Hain, Meisenheim am Glan, 1964.
Tokody Gyula – Niederhauser Emil: *Németország története.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.
Toland, John: *Adolf Hitler.* Gondrom Verlag, Bindlach, 1989.
Wendt, Bernd Jürgen: *„Mitteleuropa" – Zur Kontinuität deutscher Raumpolitik im zwanzigsten Jahrhundert.* In: Wolfgang Bachofer, Holger Fischer (Hrsg.): *Ungarn–Deutschland. Studien zu Sprache, Kultur, Geographie und Geschichte.* Dr. Rudolf Trofenik München, 1983. 299–333.
Wendt, Bernd-Jürgen: *Grossdeutschland. Aussenpolitik und Kriegsvorbereitung des Hitler-Regimes.* dtv, München, 1987.
Wendt, Bernd Jürgen: *Deutschland 1933–1945. Das „Dritte Reich". Handbuch zur Geschichte.* Fackelträger, Hannover, 1995.
Winkler, Heinrich August: *Von der Revolution zur Stabilisierung. Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik 1918 bis 1924.* Verlag J. H. W. Dietz Nachf. Berlin/Bonn, 1985.
Winkler, Heinrich August: *Der Schein der Normalität. Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik 1924 bis 1930.* Verlag J. H. W. Dietz Nachf. Berlin/Bonn, 1985.
Winkler, Heinrich August: *Der Weg in die Katastophe. Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik 1930 bis 1933.* Verlag J. H. W. Dietz Nachf. Berlin/Bonn, 1985.
Winkler, Heinrich August: *Weimar 1918–1933. Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie.* Verlag C. H. Beck, München, 1993.
Winkler, Heinrich August: *Németország története a modern korban. I–II.* Osiris Kiadó, Budapest, 2005.
Wippermann, Wolfgang: *Der konsequente Wahn. Ideologie und Politik Adolf Hitlers.* München, 1989.

Wippermann, Wolfgang*: Europäischer Faschismus im Vergleich 1922–1982.* Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1983.
Wirth, Kurt: *Der grossdeutsche und mitteleuropäische Traum von 1815 bis 1938.* Konrad Triltsch Verlag, Würzburg-Anmühle, 1938.
Zumpe, Lotte: *Wirtschaft und Staat in Deutschland 1933 bis 1945.* Akademie-Verlag, Berlin, 1985.

Időrendi áttekintés

1933.

február 1: a Reichstag feloszlatása
február 2: a második leszerelési konferencia
február 3: Hitler beterjeszti „élettér-programját" a Reichswehr-vezetésnek
február 27: a Reichstag felgyújtása
február 28: a birodalmi elnök rendelete *„A nép és az állam védelmében"*
március 5: Reichstag-választások (az NSDAP 44%-ot szerez); megkezdődik a tartományok egységesítése
március 21: *„Potsdam napja"*
március 24: a felhatalmazási törvény
március 31: *„Ideiglenes törvény a tartományok egységesítésére a birodalommal"*
április 1: a zsidó üzletek egy napos bojkottja
április 6: a dachaui koncentrációs tábor felállítása
április 25: a zsidó hallgatók diszkriminációja a főiskolákon
május 2: a szakszervezetek felszámolása
május 5: az 1926. évi német–szovjet szerződés meghosszabbítása
május 10: a Német Munkafront (DAF) megalakulása; könyvégetések
május 17: Hitler *„nagy békebeszéde"* a Reichstagban
június 1: munkateremtési program meghirdetése
június 2: az SPD elnöksége prágai emigrációba vonul
június 22: a pártok betiltásának illetve önfeloszlatásának kezdete
július 14: törvény a pártok újjáalakulása ellen; törvény az örökletes betegségben szenvedők ellen
július 15: négyhatalmi szerződés parafálása Németország, Franciaország, Nagy-Britannia és Olaszország között
július 20: a Német Birodalom és a Vatikán konkordátuma
szeptember 29: a birodalmi örökbirtok-törvény elfogadása
október 4: a szerkesztői törvény elfogadása
október 14: Németország távozik a leszerelési konferenciáról és kilép a Népszövetségből (október 19.)
november 12: Reichstag-választások
december 1: törvény a párt és az állam egységéről
december: a birodalom és az IG-Farben *„benzinszerződése"*

1934.

január 20: törvény a nemzeti munkáról
január 26: német–lengyel megnemtámadási egyezmény
február 7: a birodalmi védelmi tanács háborús gazdasági lépésekről határoz
február 14: a Reichsrat feloszlatása
április 20: Himmler a Gestapo vezetője
április 24: a népbíróságok felállítása
június 14–15: Hitler és Mussolini első találkozója Velencében
június 30: Röhm meggyilkolása
július 20: az SS önállósodik (kilép az SA felügyelete alól) és Hitlernek rendelik alá
július 25: nemzetiszocialista puccs Ausztriában. Engelbert Dollfuss osztrák szövetségi kancellár meggyilkolása
augusztus 2: Hindenburg halála; Hitler *„Führer és birodalmi kancellár”*

1935.

január 13: népszavazás a Saar-vidéken: a szavazók 91%-a a Birodalomhoz való visszatérést sürgeti
március 16: törvény a Wehrmacht felállításáról; az általános hadkötelezettség bevezetése; Hitler felmondja a versailles-i szerződés katonai rendelkezéseit
április 11: a stresai konferencia
május 21: Hitler 13 pontos *„békeprogramja”* a Reichstagban
június 18: német–angol flottaegyezmény
június 26: a birodalmi munkaszolgálat bevezetése
szeptember 15: a nürnbergi faji törvények

1936.

március 7: német csapatok bevonulása a demilitarizált Rajna-vidékre; a locarnói szerződés felmondása
március 29: Reichstag-választások
április 24: nemzetiszocialista rendi várak felavatása
június 17: Himmler a rendőrség vezetője
július 11: német–osztrák egyezmény a politikai kapcsolatokról
július 20: Hitler az 1936. július 17-én kezdődött spanyol polgárháborúba való beavatkozásról dönt
augusztus 1: a berlini olimpia megnyitása
szeptember 9: a négyéves terv meghirdetése
október 25: német–olasz szerződés *(„Berlin–Róma-tengely”)*
november 25: Németország és Japán aláírja az antikomintern paktumot

1937.

január 26: törvény a tisztviselőkről
március 20: német–spanyol titkos együttműködési jegyzőkönyv
június 24: utasítás a Wehrmacht számára a háborús előkészületekről
november 5: Hitler beszéde a Wehrmacht parancsnokai és a külügyminiszter előtt külpolitikai céljairól (*Hossbach-leirat*)
november 6: Olaszország csatlakozik az antikomintern paktumhoz

november 19: Lord Halifax látogatása Hitlernél Obersalzbergen; a békés revíziós politika angol támogatása
november 26: Schacht birodalmi gazdasági miniszter elbocsátása

1938.

február 4: Blomberg hadügyminiszter és Fritsch hadsereg-főparancsnok elbocsátása; Hitler a Wehrmacht főparancsnoka lesz; a Wehrmacht főparancsnokságának felállítása Keitel vezetésével; Neurath birodalmi külügyminisztert Ribbentrop váltja fel
február 12: Schuschnigg osztrák kancellár és Hitler tárgyalása Obersalzbergen
március 12: a Wehrmacht bevonul Ausztriába
március 13: törvény *„Ausztria újraegyesüléséről a Német Birodalommal" (anschluss)*
április 10: a nagynémet Reichstag-választások
április 24: Konrad Henlein Szudétanémet Pártja autonómiát követel Csehszlovákia szudétanémet területei számára
április 26: a zsidó vagyonok bejelentési kötelezettsége
május 3: Hitler látogatása Rómában
május 30: Hitler utasítása a Wehrmachtnak Csehszlovákia szétzúzására
szeptember 15: Neville Chamberlain berchtesgadeni tárgyalása Hitlerrel a *„Szudéta-válságról"*
szeptember 22–24.: Chamberlain bad godesbergi tárgyalása Hitlerrel a *„Szudéta-válság"* szabályozásáról
szeptember 26: Hitler kijelenti, hogy a Szudéta-vidék elszakítása az utolsó területi követelése
szeptember 29: a müncheni konferencia a Szudéta-vidékről
szeptember 30: Hitler és Chamberlain közös nyilatkozata
október 1: a német csapatok bevonulnak a szudétanémet területekre
október 21: Hitler első utasítása *„csonka-Csehszlovákia elintézésére"*
november 2: az első bécsi döntés
november 12: az utolsó zsidó üzleteket is *„kényszerárjásítják"*
december 6: német–francia megnemtámadási szerződés aláírása Párizsban

1939.

január 20: zsidó kivándorlási központ felállítása
március 15: német csapatok bevonulása Csehszlovákiába
március 16: cseh és morva birodalmi protektorátus alakítása
március 18–23: protektorátusi szerződés Németország és Szlovákia között
március 21: Hitler Lengyelországtól Danzig visszaadását, s a lengyel területen kívüli autópálya és vasútvonal építését követeli a korridoron keresztül. A német–lengyel határra hosszú távú garanciát nyújt
március 23: Szlovákia a Német Birodalom *„védelme"* alá helyezi magát; Politikai nyomásra Litvánia visszaadja a Memel-vidéket a Német Birodalomnak; a német csapatok bevonulása; német–román gazdasági együttműködési szerződés
március 27: Spanyolország belép az antikomintern paktumba
március 31: brit és francia garancianyilatkozat Lengyelország függetlenségéről. Barátsági szerződés Németország és Spanyolország között

április 3: Führer-utasítás Lengyelország megtámadására
május 22: német–olasz szövetségi szerződés *(„acélpaktum")*
május 23: Hitler ismerteti tábornokainak támadási terveit
június 20: a rakéta-meghajtású repülőgép (HE 176) első repülése
augusztus 23: német–szovjet megnemtámadási egyezmény a titkos pótjegyzőkönyvvel
augusztus 25: Hitler együttműködési ajánlata Nagy-Britanniának a Lengyelország leverése utáni időszakra
szeptember 1: német támadás Lengyelország ellen; brit és francia jegyzék a német kormányhoz
szeptember 3: Nagy-Britannia és Franciaország hadüzenete Németországnak
szeptember 28: német–szovjet határegyezmény
október 6: Hitler *„békefelhívása"* a nyugati hatalmakhoz
november 8: merénylet Hitler ellen Münchenben

1940.
február 11: német-szovjet gazdasági egyezmény
március 17: Todt fegyverzetügyi miniszterré történő kinevezése
április 9: Dánia megszállása; invázió Norvégiában
május 10: német támadás Belgium, Hollandia, Luxemburg és Franciaország ellen
május 18: Eupen és Malmedy visszacsatolása
június 10: Olaszország hadba lépése
június 18: Hitler–Mussolini találkozó Münchenben
június 22: fegyverszüneti egyezmény Németország és Franciaország között
július 19: Hitler utolsó *„békefelhívása"* Nagy-Britanniához
augusztus 30: a második bécsi döntés
szeptember 27: háromhatalmi egyezmény Németország, Olaszország és Japán között
október 4: Hitler–Mussolini találkozó a Brenneren
november 12–13: Molotov látogatása Berlinben
december 18: Hitler utasítása a Barbarossa-terv kidolgozására

1941.
január 19: Hitler–Mussolini találkozó a Berghofon
február 11: német csapatok Afrikában
március 2: német csapatok bevonulása Bulgáriába
március 31: a német Afrika-hadtest támadása Cyrenaikában
április 6: a Jugoszlávia és Görögország elleni hadjárat kezdete
május 10: Rudolf Hess Skóciába repül
június 2.: Hitler–Mussolini találkozó a Brenneren
június 6: a *„komisszár-parancs"* kiadása
június 22: a Szovjetunió megtámadása
december 11: német–olasz–japán egyezmény az együttes hadviselésről; német (és olasz) hadüzenet az Egyesült Államoknak

1942.
január 18: német–olasz–japán katonai egyezmény, amely a hadműveleti területek határát a 70. délkör vonalán állapította meg

január 20: a Wannsee–konferencia a zsidók deportálásáról és meggyilkolásáról
február 8: Speer fegyverzetügyi miniszterré történő kinevezése
április 22: a központi tervezés bevezetése
április 26: Hitler a jog legfőbb birtokosa
április 29: Hitler–Mussolini találkozó Salzburgban
május 26: merénylet Heydrich ellen; német offenzíva Észak-Afrikában
június 28: német offenzíva a délkeleti fronton
augusztus 18: német támadás Sztálingrád ellen
november 3: brit áttörés El Alameinnél
november 11: a német csapatok bevonulnak a meg nem szállt francia területekre

1943.
január 31.– február 2: a 6. német hadsereg kapitulációja Sztálingrádnál
április 13: a katyńi tömegsír felfedezése
április 19: a varsói gettólázadás kezdete
május 13: a német Afrika-hadtest kapitulációja
május 19: Berlint *„zsidómentesnek”* nyilvánítják
július 12: Moszkvában megalakul a Szabad Németország Nemzeti Bizottsága
július 13: a kurszki német offenzíva meghiúsulása
július 19: Hitler–Mussolini találkozó Feltre-ben
augusztus 9: a kreisaui kör alapelveinek kidolgozása
szeptember 8: az olasz fegyverszünet után Észak- és Közép-Olaszország német megszállása
szeptember 12: a németek kiszabadítják Mussolinit
november 9: Himmler különbéke-puhatolózásai Svédországon keresztül az Egyesült Államok felé
november 18: a brit légierő bombázni kezdi Berlint

1944.
március 19: Magyarország német megszállása
június 6: a szövetségesek partraszállása Északnyugat-Franciaországban
június 12: a németek V-1-es rakétákkal támadják Londont
július 3: a keleti front összeomlása
július 20: merénylet Hitler ellen a Wolfschanzén
augusztus 23: román kapituláció
szeptember 11: Bulgária hadüzenete Németországnak
szeptember 12: a szövetségesek egyezménye Németország megszállási övezeteiről és Nagy-Berlin igazgatásáról
december 16–24: német offenzíva az Ardennekben

1945.
február 4–11: a jaltai konferencia
április 27: Ausztria függetlenségi nyilatkozata
április 30: Hitler öngyilkossága
május 2: Dönitz *„birodalmi elnökként”* Flensburgba települ
május 7–9: feltétel nélküli német kapituláció Reimsben és Berlin-Karlshorstban
május 23: a Dönitz-kormány letartóztatása